

TARİH VE LİTERATÜRDE TRABZON İMPARATORLUĞU*

Yazan: Alexander Aleandrovich VASILIEV

Çevirenler: Murat KEÇİŞ**

Zeynep İNAN ALİYAZICIOĞLU***

Yıllar önce, tam olarak 1889 yazında, Rusya'nın St. Petersburg Üniversitesinde öğrenciyken, Kafkasya'dan İstanbul'a seyahatim sırasında, Türkiye'de ikinci sınıf bir liman şehri olan Trabzon'u ziyaret ettim. O zamanlar, Trabzon'un uzun bir süre sonra özel ilgi alanım olacağını bilmiyordum. Henüz daha çok gençken, nedenini söylemek çok zor ama Trabzon'un cazibesi hayal dünyamda güçlü bir etki bırakmıştı ve onun cazibesine kapılan tek kişi ben değildim. Bir yüzyıldan uzun zaman önce Trabzon tarihinin ilk bilimsel çalışmasını kaleme alan Alman tarihçi ve filolog Fallmerayer'e göre Trabzon "hoş ve ahenkli adıyla" "gençliğinin ilk dönemlerinde onun hayallerinin ülkesiydi." Hakikatten gemi güvertesinden görünen uçsuz bucaksız yemyeşil dağlar arasında yer alan Trabzon'un panoraması adeta unutulmazdır.

XIV. yüzyılda Trabzon'un imparatorluk tarihçisi Mikhail Panaretos, sarayın sıkıcı ama güvenilir bir anlatısını kaydettiği saray *Kroniği*yle başka yerlerde bilinmeyen pek çok gerçeği ortaya çıkardı ve Trabzon İmparatorluğu tarihini ilk kez bir düzene sokarak okumamıza imkân sağladı. Ayrıca İstanbul'da doğmasına rağmen din adamı olarak Trabzon'da görev yapan Panaretos'un çağdaşı Andreas Libadenos, şehrin ve şehrin tarihiyle bağlantılı bazı olayların ilgi çekici bir tasvirini ardında bırakmıştı. XV. yüzyılda Trabzon'u ziyaret eden iki İspanyol seyyah Ruy Gonzales de Clavijo ile Pero Tafur şehrin ve küçük imparatorluğun genel durumunun son derece önemli bir resmini bize sunmuştur. İmparatorluğun yıkıma yaklaştığı XV. yüzyılda bile Trabzon, yazarlara ilham kaynağı olmuştur. Bu dönemde İznikli Bessarion ve Ioannes Eugenikos, ünlü *Encomialarını* [Övgü] kaleme almışlardır.

Bu çalışmada Trabzon İmparatorluğu'nun kaynaklarını ele alma niyetinde değilim, fakat Athanasius'un bildiğim kadarıyla 1600 yılında ilk denemeyi yaptığı

* *Gönderim Tarihi:22.12.2019. Kabul Tarihi:21.09.2020.* Bu makale İngilizce olarak şurada yayınlandı: Alexander Aleandrovich Vasiliev, "The Empire of Trebizond in History and Literature", *Byzantion*, XVI/1 (1940-1941), s. 316-377.

** *Doç. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü MUĞLA. muratkecis@mu.edu.tr ORCID: 0000-0001-9776-3976*

*** *Dr., zeynepinanaliyazicioglu@gmail.com ORCID: 0000-0002-6993-5512*

XVII. yüzyıldan başlayarak Trabzon tarihi hakkında yazılanlara göz atmak istiyorum. Bu bakımdan İmparatorluğa dair bilgimizin gelişmesinin uzun süreci, Mikhail Panaretos'un *Trapezuntine Chronicle*'nin [Trabzon Kroniği] 1820'ler kadar geç bir tarihte Fallmerayer tarafından keşfedilmesinin öncesi ve sonrası olarak eşit olmayan iki döneme ayrılabilir. İmparatorluğun tarihi bu dönemden önce karanlıkla örtülmüştü; ardından kronik, karanlığı parlak bir ışıkla deldi. İlk kez Trabzon İmparatorluğu'nun yeni bir tarihini yazmaya muktedir olduk; kuşkusuz bu tarih doldurulması gereken pek çok boşluğuyla henüz tamamlanmamıştır. Ancak bugün kullandığımız epigrafik ve arkeolojik kanıtlara dayanan kaynaklarla Fallmerayer'in keşfinden önceki mevcut kaynakları karşılaştırdığımız takdirde, konu üzerinde çalışmak için sağlam bir kaynağa sahip olduğumuz sonucuna ulaşırız.

Trabzon İmparatorluğu tarihi için Panaretos'un önemi, bana daima Mommsen'in ünlü Yunan tarihçi Polibius'a dair sözlerini anımsatmıştır. Mommsen, Polibius için "onun kitapları Roma tarihinde güneş gibidir; kitapların başlangıç noktasında, hala Samnit ve Pirus savaşlarını kaplamakta olan sis kaldırılır ve kitapların bittiği noktada, mümkünse, bir kat daha eziyetli yeni bir alacakaranlık başlar" yazar.¹ Panaretos tabii ki Polibius değildir. Panaretos sade, sıkıcı ancak kıymetli bir kronikçidir, Polibius birinci sınıf bir tarihçidir. Bununla beraber çekinerek de olsa Panaretos'un kroniğinin de Trabzon tarihinde "güneş gibi" olduğunu ya da muhtemelen daha da iyisi, güneşli bir günün şafağı gibi olduğunu söyleyebiliriz.

Trabzon İmparatorluğu hakkında yazılan eserleri çalışmaktaki eğilimim, genel karakteriyle imparatorluktan bahseden tüm tarih çalışmalarını listelemek ya da ele almak değildir. Zaten bu iş hem imkânsız hem de boşuna olurdu. Dikkatimi ağırlıklı olarak İmparatorluk tarihi üzerine yapılan özel çalışmalara yönelteceğim. Ayrıca içerisinde Trabzon'un tarihi gerçekliğini tamamen kaybetmiş ve zamanla mekânın ötesinde bir masal ülkesi haline gelmiş olduğu, tarihi iddiası olmayan, bütünüyle edebi eserlerde Trabzon'a yapılan pek çok atfa dikkat çekmenin değerli olacağı inancındayım. Bununla beraber G. Finlay'in "Trabzon imparatorluğunun ihtişamı sadece romanlarda mevcuttur."² ve çok daha sonra W. Miller'in "Ortaçağ Trabzon İmparatorluğu, tarihin bilinmeyenlerinden biridir."³ demelerine rağmen, bu imparatorluk; canlı, gerçek ve tamamen karmaşık politik bir varlıktır. Politik olarak imparatorluğun zayıf ve çözülmek üzere olduğu doğrudur. Fakat onun siyasî açıdan zayıf olmasının sebepleri oldukça ilginçtir. Ancak İmparatorluğun tarihini idealleştirmekten çok uzağım.⁴ Bununla beraber yıkılan imparatorluğun cansız bir beden ve tabutta saklanan bir mumya olmadığı gerçeğini vurgulamak zorundayım. İçerde,

¹ Mommsen, *History of Rome*, III, s. 468.

² G. Finlay, *A History of Greece*, ed. Tozer, IV. *Mediaeval Greece and the Empire of Trebizond* (Oxford 1877), s. 308.

³ W. Miller, *Trebizond. The Last Greek Empire*, (Londra 1926), s. 7.

⁴ XIX. ve XX. yüzyıldaki pek çok tarihçi, Bizans İmparatorluğu tarihini fazlasıyla idealleştirmekle suçlanmaktadır. Bkz. M. V. Levchenko, *A History of Byzantium* (Moskova-Leningrad 1940), s. 6: Diehl ve diğer burjuva Bizansistler, Bizans'ın tarihsel rolünü aşırı derecede idealize etmişlerdir... Burjuva tarihçilerinin Bizans'ı idealleştirmesi, Bizans madalyasının öteki yüzünü, despotizmin kalesi, kilise ve çalışan kitlelerin sömürülmesi için mükemmel bir mekanizma olarak belirtmeyi ihmal ettikleri gerçeğiyle gösterilmiştir (Ruşça). Bu kitabın yazarı olan Levchenko Marksisttir.

yönetici sınıf ile kötü muamele ve vergilerle ezilen büyük halk kitlesi arasında uzun ve çetin bir mücadele vardı. Dışarda ise sadece kendi iyiliği için değil aynı zamanda Ortaçağda Doğu ile Batı arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkilerin tarihinde de önemli bir faktör olarak imparatorluğun ekonomik ve kültürel önemi, onun tarihine büyüleyici bir ilgi ve alışılmadık tazelik katmaktaydı. İmparatorluk, ayrıca genel olarak Hıristiyanlık tarihinde ve özellikle de Hıristiyanlığın İslamiyet'e karşı mücadelesinde, İslamiyet'in Osmanlı Türklerinden yeni güç aldığı geç Ortaçağ'da yoğunlaşan bir mücadelede, çok büyük bir öneme sahipti.

Çalışmama 1600 yılıyla başlayacağım. Bu yılda soyadı *Δαιμονοκαταλύτης* [Daimonokatalitis] olan Trabzon metropoliti Athanasios, Trabzon'un yakınında ve güneyinde bulunan meşhur Sümela Manastırı'nın bir betimlemesini derlemişti. Küçük bir ibadethane şeklindeki manastırın asıl kuruluşu efsaneye göre IV. yüzyılın sonuna ya da en azından İustinianos dönemine dayanır ve bu "Trabzon tarihinin göze çarpan kent simgesi",⁵ Athanasios'un Trabzon İmparatorluğu'nun tarihine ilk ve elbette ki oldukça basit bir girişim olarak sayılan tasviri, ayrılmaz bir şekilde Trabzon'un politik ve dini tarihiyle bağlantılıdır. İmparatorluk varlığını devam ettirdiği müddetçe Sümela Manastırı bölgenin en büyüğüydü ve "bir zamanlar Athos Dağı'nın kudretli müesseselerinden bazıları kadar, hatta belki de daha büyük bir refah ve öneme sahip olmakla övünürdü".⁶ Bildiğim kadarıyla Athanasios'un *Description of the Monastery of Soumela* (Sümela Manastırının Tasviri) adlı eseri yayınlanmamıştır.⁷ Fakat eser manastır başrahibi Parthenios Metaksopoulos tarafından 1775 yılında Leipzig'de Grekçe olarak basılan Trabzon İmparatorluğu'nun ve manastırın kısa tarihinde kullanılmıştır. Bu eser hakkında ilerleyen sayfalarda detaylı bilgi vereceğim. Metaksopoulos eserinde Athanasios'un derlemesinden verdiği atıflardan Athanasios'un eserinin erken Hıristiyanlık döneminden ya da en azından M.S. IV. yüzyıldan imparatorluğun son yıllarına muhtemelen de 1461'de yıkılışına kadar olan Trabzon tarihini kapsadığı sonucuna ulaşıyoruz.

1897'de A. Papadopoulos-Kerameus Trabzon İmparatorluğu tarihi hakkındaki kaynakların önemli bir derlemesini yayımlamıştı.⁸ Üçüncü belge olarak, XIV. yüzyılda yaşamış Trabzon metropoliti İoseph tarafından Trabzon'un özel koruyucusu Aziz Eugenios üzerine bir hitabeyi basmıştır. Bu hitabede Joseph, Makedonyalı İmparator Basil (Hâkimiyeti: 867-886)'in idaresi altında Trabzon başpiskoposunun Athanasios *Δαιμονοκαταλύτης* [Daimonokatalitis] olduğunu yazmıştır.⁹ Bu bilgi Athanasios'un sözde tarihi eserini derlediği 1600'den yedi yüz yıl önce yaşadığını göstermektedir. Papadopoulos-Kerameus önsözünde sonraki yazarların kabul ettiği Athanasios'un 1600'de yaşadığı bilgisinin hatalı olduğunu, kendi metinlerinde

⁵ W. Miller, *a.g.e.*, s. 11.

⁶ D. T. Rice, *Notes on the some Religious Buildings in the City and Vilayet of Trebizond, Byzantion*, V (1929), s. 73; G. Millet ve D. Talbot Rice, *Byzantine Painting at Trebizond* (Londra 1936, s. 144-150 (Sümela Manastırı). Sümela Manastırı hakkında özel bir çalışma 'E. Θ. Κυριακίδης, *Ιστορία της παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα...μονῆς ... τῆς Σουμελά. Ἐν Αθήναις*, 1898.

⁷ Bkz. Σπ. Λάμπρος, *θεωρῶς ἄγνωστος χρονογράφος τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος. Νέος Ἑλληνομνήμων*, I (1904), s. 200-201.

⁸ Papadopoulos-Kerameus, *Fontes historiae imperii Trapezuntini*, I, St. Petersburg (1897).

⁹ *Αγία γαζαρ*, s. 53.

ortaya koyduğunu belirtmiştir. Papadopoulos-Kerameus, gerçekte Athanasius'un Makedonyalı I. Basil'in yönetiminde IX. yüzyılda yaşadığını söyler.¹⁰ Ama bu sonuç kesin değildir. XIII. yüzyılın olayları hakkında Athanasius Daimonokatalites'in derlemesinden alıntılarla Metaksopoulos'un kitabına atıf yaptım.¹¹ Böylece Athanasius'u IX. yüzyıla atfetmek imkânsızdır. Trabzon metropoliti Khrisanthos tarafından 1933'te yayımlanan Trabzon kilisesi üzerine modern Grekçe yeni bir eserden biri Makedonyalı Basil (867-886) idaresinde Trabzon metropoliti olan, diğeri 1600 yılında *Αθανάσιος ὁ Δαιμονοκαταλύτης* [Athanasios Daimonokatalitis] adıyla yaşamış iki kişi buluyoruz.¹² Bizim Athanasios Daimonokatalitis'imizin 1600'de yaşadığı ve Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinin ilk kısa ve basit taslağını içeren Sümela Manastırı'nın bir tasvirinin yazarı olduğu konusunda emin olabiliriz. Bu taslak hiçbir zaman basılmamıştır ve doğal olarak şimdi hiçbir tarihi değer taşımamaktadır.

Fransa Kralı IV. Henry (1589-1610) 1603'te Jean de Gontaut Biron'u (Baron de Salignac) Türkiye'ye Sultan I. Ahmed'in (1603-1617) sarayına elçi olarak göndermiştir. Baron, 1610'da ölene kadar kalacağı İstanbul'a gitmek için 1604 Temmuz'unda Fransa'dan yola çıkmıştır. Fransa'nın Périgord şehrinde Julien Bordier adındaki bir beyefendi, Fransız elçiye İstanbul'a giderken eşlik etmiş, oradan Hıristiyan Doğu'ya ve Kırım'a giderek seyahatlerinin bir anlatımını kaleme almıştır. 1610'da elçinin ölümünden sonra Bordier, Périgord'a geri dönmüştür; sonradan tekrar Doğu Akdeniz'e gitmiş ve 1626'da Halep'te eserini bitirmiştir. Bordier'a dair bildiklerimiz oradan sonra son bulmaktadır.

Bir süre önce yayımladığı eserinin, seyyahların İstanbul'a varışıyla sonlanan ilk kısmı bu çalışmanın amacına uzaktır.¹³ Bordier o zaman ısrarla Trabzon'a gitmek istemiştir. "Tüm kış yürüyüşlerim boyunca içimde, hep yaklaşan baharda Trabzon'a gitme arzusu vardı." diye yazmıştır.¹⁴

Trabzon metropoliti Khrisanthos, söylemiş olduğu gibi, Bitinya, Amasra, Sinop, Trabzon, Kapadokya, Galatya, Gürcistan ya da İberyia, Megralya (Mangrelie) ya da Kolhis ve Erzurum'un tasvirlerini içeren Bordier'in eserinin beşinci kitabını ilk kez 1935'te yayımlamıştır.¹⁵ Beşinci ve altıncı bölümler Trabzon'a ayrılmıştır. Bordier beşinci bölümde Trabzon'da kısa bir süre kaldığını belirtir ve "*Görkemli ve özgür Trabzon şehri üzerine*" (*De l'Imperialle et France cité de Trebizonde*) başlığıyla şeh-

¹⁰ *Aynı yazar*, s. xiv-xv.

¹¹ Μεταξόπουλος, s. 60, not. Bu kitabın tam adı daha sonra verilecektir.

¹² Χρυσάνθου Μητροπολίτου, Τραπεζοῦντος, Ἡ ἐκκλησία Τραπεζοῦντος. Ἀρχεῖον Πόντου, IV-V (Atina, 1933), 152 ve 787. Bu eserin ayrı bir baskısı *Ev Athinac*, 1936 tarihlidir. Bu kitabın yazarı şimdi Atina başpiskoposudur.

¹³ Julien Bordier, *Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut Biron, Baron de Salignac. 1605-1610. Voyage à Constantinople. Séjour en Turquie. Relation inédite précédée de la vie du baron de Salignac par le comte Théodore de Gontaut Biron*. Paris, 1888 (*Archives historiques de la Gascogne, fasc. 16-e*). Salignac ve Bordier'in biyografileri için bkz. s. iii-iv; 97, 101, 151.

¹⁴ J. Bordier, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁵ Chrysanthos, *Μητρολίτης Τραπεζοῦντος, Relation d'un voyage en Orient par Julien Bordier, écuyer de Jean Gontaut, Baron de Salignac, ambassadeur à Constantinople* (1604-1612), Livre V-e, *Ἀρχεῖον Πόντου*, VI (1935), 86-158. Metin *MS. B. N., Fonds ancien St. Germain français 18076* dan sonra yayımlanmıştır.

rin çok ilginç bir tasvirini verir.¹⁶ Bu bölümde Bordier, çeşitli hatalarla dolu Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinin çok kısa bir araştırmasını şöyle vermiştir:

Bizans İmparatorluğu'nun gaspçılarından Komnenos hanedanından biri olan Isaakios Komnenos'un bu bölgeye gelmesine kadar birçok yüzyıldan beri Trabzonlular kendi eyaletlerini savunmuşlardı. Isaakios Komnenos'un babası yaptığı kötülüklerden dolayı öldürülmüş ve Konstantinopolisliğin isyan ve öfkesinden kurtulmak için Isaakios Komnenos Trabzon'a kaçmıştı. Isaakios Komnenos, imparatorların soyundan geldiği için, Trabzonluların devletlerini ya da eyaletlerini idare edecek bir prens ihtiyaçları olduğu için ya da diğer başka nedenlerden dolayı Trabzonlular tarafından iyi karşılanmış ve kabul edilmişti. Halk Komnenos'u benimsedi, onu imparator olarak kabul etti ve atalarından eksik bırakmamak adına ona imparatorluk unvanını bahsettiler; Trabzon imparatorları o zamandan itibaren, o imparatorluğa (Bizans), imparatorlarıyla birlikte son veren Konstantinopolis'in ele geçirilmesi hadisesinden dört sene sonra, şehrin M.S. 1457 yılında II. Mehmed tarafından ele geçirilmesine kadar bu unvana sahip oldular. O zamanki imparatorun adı Kaloyan'dı. O, tutuklu olarak bazı Hıristiyan prenslerle birlikte Konstantinopolis'e götürüldü ve orada bu tarz kişilere müsamaha göstermeyen Mehmed, tahtının güvenliği için onları adaletsizce öldürdü.¹⁷

Bordier'in kısa taslağı birkaç olgusal hata içermektedir. Komnenos adında Trabzon'a kaçan ve imparatorluğu kuran kişi Isaakios Komnenos değil (kardeşi David ile) Aleksios'tu. Cinayetinden bahsedilen baba Manuel'di ki o 1185'teki hanedan devrimi felâketinde Konstantinopolis'te can vermişti. Bordier'in gözünde Komnenoslar Konstantinopolis tahtının gaspçılarıdır, fakat bu, bir öncekini başarılı bir şekilde deviren herhangi yeni bir hanedan hakkında da bir yere kadar söylenebilir. Türkler Trabzon İmparatorluğu'nu 1457'de değil, 1461'de fethettiler. İstanbul'a götürülen ve 1463'te orada öldürülen son imparator, yakışıklı görünümünden dolayı "Kaloioannes" diye adlandırılan selefi Caloian ya da IV. İoannes değil, David idi.

1616'da Thomas Gainsford tarafından İngilizce bir kitap yayımlandı. Bu nadide eserin başlığı şöyledir: *The Historie of Trebizond, in foure bookes (Trabzon Tarihi, dört kitapta)*. Bu eser, Tho. Gainsforde Esquier tarafından Londra'da 1616'da 360 sayfa olarak yayımlanmıştır. Bir ciltte dört kitap içeren 360 sayfalı bu derlemeye U. Chevalier, *Topobibliographie* (Montbeliard, 1894-1903) s. 3153 adlı eserinde Trabzon tarihiyle ilgili bir eser olarak atıfta bulunulmuş, ayrıca "Trabzon" (Trebizond) maddesi altında bazı ansiklopedilerde bahsedilmiştir. Örneğin *The Catholic Encyclopedia*, XV, 28-29 (madde, S. Vailhé tarafından derlenmiştir.) ve *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana*, LXIV (Bilbao-Madrid-Barselona), 10 ("Trabizon" adı altında). Bu yazarların bu kitabı daha önce gördükleri konusunda şüphelerim var; sayet görmüş olsalardı, muhtemelen Trabzon tarihi üzerine bir kaynakçada bundan bahsetmezlerdi. Kitabın başlığı tamamıyla yanıltıcıdır. Tahminen Yakın Doğu'yla ilgi fantastik hikâyelerin sade bir derlemesidir ve hiçbir şekilde tarihi önemi yoktur. Bazı örnekler vereceğim. Sayfa 86-87'de şu satır-

¹⁶ Aynı eser, bölüm 5, s. 117-129; bölüm 6, s. 129-135.

¹⁷ Aynı eser, s. 130-131.

ları okuyoruz: “Sarmatia Mağaralarının eski sakini Demorgus oğlu Rhecus oğlu Samarchanus (en güçlü Dük) halkını otoritesiyle ve onların cesaretini destekleyen yiğitlik örneğiyle bir medeniyet haline getirdikten sonra; Trabzon İmparatorluğu’nu ele geçirme girişiminde bulundu ve hükmetmek için seçildi ve o, böylece onların itaat ve sadakatlerine güvenerek Kolhis, Pontos, İberia ve Kapadokya’ya da boyun eğdirdi ve bununla ünlü oldu.” 307-308 numaralı sayfalarda “Prens, Trabzon’a doğru yola çıktı fakat saray eşrafının zengin ve kalabalık bir şehir olan *Samarchanda*’da tutulduğunu öğrenerek, şehre girişini nasıl yapması gerektiğini düşündü.” Sayfa 333’te: “Burada muhteşem bir feryat, Trabzonluların onun vasıtasıyla düşmanlarını kendilerine karşı fenalıklara girişmeme konusunda uyardıkları harikulâde bir gürültü ile gökyüzünü tehdit ediyor gibi göründü.” Sayfa 339’da: “Trabzon ordusu dağıtılır dağıtılmaz, aynı zamanda onların son zamanlardaki huzurunu kutlamak için, *Trezoboro* ciddiyetle barışın prensi olduğunu iddia etti.”

Özetlersek Gainsford’un kitabı Haçlı Seferleri sırasında ortaya çıkan hayal ürünü hikâyelerin bir derlemesidir ve konuları arasında Trabzon şehrinden çok uzakta esrarengiz ve gizemli hikâyeler içerir. XIII. yüzyıla ait Joinville adındaki bir Fransız yazara göre Trabzon’un konumu “Yunanistan’ın içinde” (*la parfonde Grece*) bir yerdedir.¹⁸ Gainsford’un eseri Trabzon tarihi üzerine yapılan bibliyografyalarda yer almayı hak etmiyor.

İddialara göre 1631’de Venedik’te, Monemvasia metropoliti Dorotheos tarafından yazılmış modern Grekçe bir kitap yayımlandı; kitabın uzun başlığı şöyledir: “Dünyanın yaratılışından Konstantinopolis’in fethi ve sonrasına kadar bir tarih kitabı. Monemvasia’nın en kutsal metropoliti Dorotheos tarafından çeşitli güvenilir hikâyelerden toplanan ve konuşma diline tercüme edilen...”¹⁹ Eser muhtemelen 1630’da derlenmiştir ve iki yüz yıl (XVII ve XVIII.) boyunca Yunanlar arasında fazlasıyla popüler olmuştur. İlk baskısının yayımlandığı 1631 yılından beri 1818 yılına kadar on yedi baskıdan az yayımlanmamıştır.²⁰ Bizim için onun yazarının Dorotheos yerine Hierotheos (Ἱερόθεος) ya da başka bir Rum yazar Manuel Malaksos (Μανουήλ

¹⁸ Joinville, *Histoire de Saint-Louis*, ed. N. Wailly (Paris 1882), bölüm CXVI, s. 591.

¹⁹ Βιβλίον ιστορικὸν περιέχον ἐν συνόψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ιστορίας, ἀρχόμενον ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τῆς ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐπέκεινα. Συλλεχθὲν μὲν ἐκ διαφόρων ἀκριβῶν ιστοριῶν καὶ εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν μεταγλωττισθὲν παρὰ τοῦ ἱερωτάτου Μητροπολίτου Μονεμβασίας κυρίου Δωροθέου ... Ἐνετίησιν, 1631. Monembasia’lı Dorotheos hakkında son bilgiler için bkz. Νέος Ἑλληνομνήμων, XVI (1922), s. 137-190: Δωροθέου Βιβλίον ιστορικὸν (Sp. Lampros’un yayınlanmamış son makalelerinden). Girişi açıklayıcı bölüm yazar adının baş harfleri tarafından imzalanmıştır. K. I. Δ. (s. 137-142). Ayrıca bkz. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur* (2. baskı Münih 1897), s. 401. Th. Preger, *Die Chronik vom Jahre 1570* (“Dorotheos” von Monembasia und Manuel Malaxos), *Byz. Zeitschrift*, XI (1902), 4-15 (Krumbacher’in kitabına ek olarak).

²⁰ Bu kitabın çeşitli baskıları için bkz. E. Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, I (Paris 1894), s. 290-299, 352-353; II (Paris 1894), s. 327-334, 390-391, 437. E. Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, I (Paris 1918), s. 303-305, 373; II (Paris 1928), s. 11, 256, 355, 450.

Μαλαξός) olup olmadığı önemli değildir.²¹ Sp. Lampros, Βιβλίον ιστορικών adlı eserin yazarını Monemvasiali Peseudo (Sahte)-Dorotheos (Ψευδοδωρόθεος Μονεμβασίας) olarak adlandırır. Görünüşe bakılırsa sonradan o, düşüncesini değiştirmiş ve kitabı Monemvasiali Dorotheos'a dayandırma eğilimine girmiştir. Bununla birlikte onun bu yazar hakkındaki gerçek görüşü açık değildir. Çünkü yazarın üzerine yazmayı planladığı özel çalışma ölümünden dolayı basılamamıştır.²² Dorotheos eserinde Bizans dünya kronikleri ve bazı başka kaynakları, örneğin uyaklı Mora kroniğini, muhtemelen nesir izahında, kullanmıştır.²³ Onun kaynaklarının ayrıntılı bir çalışması henüz yapılmamıştır. Bu kitap burada zikredilmelidir çünkü Trabzon'un düşüşünün oldukça kısa bir hikâyesini içermektedir. Son imparator David'in ismi burada birkaç kez geçmektedir. Şehrin anahtarının sultana teslim edilmesinden sonra o, Konstantinopolis'e götürüldü. Dorotheos'a göre David, ismine yakışmayan kaba ve alçak bir adamdı.²⁴

Trabzon İmparatorluğu tarihinin çok kısa ve oldukça basit bir taslağı 1663'te Venedik'te basılan İtalyanca bir kitapta verilmiştir. Sayfa numaraları verilmemiş uzun bir giriş ile 218 sayfalık folyoda bulunan bu kitap Lorenzo Miniati tarafından derlenmiş ve Komnenos ailesinin onuruna adanmıştır. Başlık şu şekildedir: Miniati Lorenzo, *Le glorie cadute dell'antichissima ed augustissima Famiglia Comnena*, Venedik'te 1663, folyoda. Yazara göre hanedan köken itibariyle Silvia, oradan Giulia, sonra Flavia ve son olarak Komnenos ismine dayanır ve onun menşei Latinlerin kralı Truvalı Aeneas'ın soyuna gider (s. 10). 61-65 numaralı sayfalarda çok kısa özetlerle Trabzon imparatorlarının hükümlerlerinin bir listesi vardır. Onlar *Capitani famosi*'lerdir ve yaptıkları işler için genellikle *i Gran Comneni* denir. 72. sayfada son Trabzon imparatoru David Komnenos'un ikinci eşi Helene Kantaku-zenos'a yazdığı bir mektup vardır. Mektup İtalyanca yayımlanmıştır: *Amantissima mia Consorte* ile başlar ve *Vastro amantissimo Davide* imzalıdır. 77-81 sayfalarında Trabzon imparatoriçesi Helene Kantakuzenos tarafından yazılan bir *ağıt (Pianto)* vardır. Sonra Corigliano *archipretesi* Girolamo Garapoli tarafından bir şiir (*ottave*) gelir: "Trabzon'un son imparatoru David Komnenos din uğruna ölmeleri için oğullarına öğüt verir." (s. 81-82.) 83-84. sayfalarda Fr. Franciscus Macedo Lusitanus tarafından yazılmış bir şiir vardır, "Imperatrix stragem Trapezuntici Imperatoris et Imperii lamentatur." 84-87. sayfalarda "Davidis Comneni ultimi Trapezuntij Imperatoris 'De fortuna triumphus' Carmen Lo. Francisci Raymundi academici incauti" okuyoruz. Açıkçası eserin herhangi bir tarihi değeri yoktur fakat Miniati'nin arzusundan kaynaklanan Komnenos hanedanını yüceltmek için Trabzon tarihiyle ilgilenen en erken örneklerden birine ve onun İtalyan devletinin mitolojik kökenleriyle bağlantısına

²¹ Örnek için bkz. Σπ. Λάμπρος, Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Νέος Ἑλληνομνήμων, XIII (1916), s. 309.

²² Νέος Ἑλληνομνήμων. XVI (1922), s. 137-138.

²³ XV. yüzyılda Mora tarihi üzerine yazdığı eserin bir kısmı yayımlanmıştır. Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues* (Berlin 1873), s. 237-239. Bkz. Krumbacher, *a.g.e.*, s. 401. Preger, *a.g.e.*, s. 5, 15.

²⁴ Monemvasiali Dorotheos *Βιβλίον ιστορικών*... (Venice 1631), s. 553-554 (1631 baskısını kullandım.) Ayrıca Fallmerayer de bu baskısını kullanmıştır. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, (Münih 1827), s. 263, 277, 279.

işaret etmesi ilginçtir. Karl Hopf, Miniati'in *Glorie cadute*'sinden bahseder ama onun sonucunu saçmalık olarak niteleyip reddeder (*unsinnig*).²⁵

Kolhis'deki Phasis'ten Rum bir keşiş olan Nikodemos 1665 civarında Sümela Manastırının bir tarihini ve muhtemelen oraya bağlı Papaların anısına dini bir töreni derlemiştir. Bildiğim kadarıyla yukarıda bahsi geçen 1600'de Athanasios Daimonokatalites tarafından yazılan Sümela tarihi gibi bu derleme de hâlâ yayımlanmamıştır.²⁶ Bununla birlikte Nikodemos'un derlemesi, Yunanca olarak Leipzig'de 1775'te yayımlanan yukarıda bahsi geçen Sümela Manastırının kısa tarihinde Metaksopoulos tarafından kullanılmış ve ismi geçmiştir. Onun alıntılarında, derlemenin sadece Sümela Manastırı ile alakalı olmadığını aynı zamanda Trabzon İmparatorluğu'nun politik ve dini tarihiyle de ilgili olduğunu öğreniyoruz.²⁷ Nikodemos'un derlemesinin Metaksopoulos'un alıntılarında olduğunu bilmesinden dolayı Karl Hops onu sahte bir eser olarak belirtir ve yazarın ismini Nikodemos yerine hatalı olarak Nicolaos Kolchis olarak adlandırır.²⁸

Ünlü Du Cange, sayısız ve muhtelif eserlerinde, Trabzon İmparatorluğu'nun tarihini ele alma konusunda başarısız olmuştur. Gerçekten de onun zamanında konuyla ilgili yazılı kaynaklar eksik, parçalı ve birbiriyle bağlantısızdı. Onun da iyice anladığı gibi bu şartlarda böyle bir görevi yerine getirmek imkânsızdı. Fakat 1680'de yayımlanan eseri *Familia Byzantinae*'de Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşunu kısaca ele almıştır. Du Cange'ye göre soy ismi Büyük olan Aleksios Komnenos *dux* unvanıyla Konstantinopolisli imparatorların himayesinde, yani 1204'ten önce, Angeli'nin idaresindeki Kolhis'i yani Trabzon vilayetini yönetmiştir. Konstantinopolis 1204'te Franklar tarafından ele geçirildiğinde Aleksios kendini düklüğün en yüksek yöneticisi olarak ilan etmeye karar vermişti. Du Cange, Aleksios'a imparatorluk unvanı atfetmenin yanlış olduğunu belirtmiştir, çünkü pek çok durumda bu unvanın büyük oğlu İoannes tarafından ilk kez zorla alındığına dikkat çekmiştir. Du Cange, bu sonucu XIII. yüzyılın bilge Fransız ansiklopedisti Beuvaislı Vincent'den (ö. 1264) aldığı bir bölüm üzerinden temellendirmiştir. Beuvaislı Vincent, *Speculum Historiale*'sinde 1240 dolaylarında Trabzon lordunun (*dominus*) Konya sultanına "200 mızraklı asker" ya da belirlenmiş bir miktarda asker vermeye alışkın olduğundan bahseder. Çünkü Beuvaislı Vincent, Trabzon yöneticisini imparator değil ancak melik olarak adlandırır. Du Cange da XIII. yüzyıl Trabzon yöneticilerinin imparator unvanını taşımadıkları sonucuna ulaşır.²⁹ Sonra Du Cange, Komnenos ailesinin

²⁵ K. Hopf, *Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit, Allgemeine Encyclopädie...* von Ersh und Gruber, LXXXV (Leipzig, 1867), 210, dipnot 24.

²⁶ Bkz. Σπ. Λάμπρος, *Θεωνᾶς ἄγνωστος χρονογράφος τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντος*. Νέος Ἑλληνομνήμων, I (1904), s. 200: *συγγράμας περὶ τῆς αὐτῆς μονῆς Ἱστορικὸν καὶ Ἀκολουθίαν τῶν ὁσίων πατέρων*. Lampros, Nikodemos'un Metaxopoulos'tan alıntı yaptığının farkındadır.

²⁷ Metaxopoulos yaptığı atıflarda Nikodemos'un derlemesini Ἱστορία Τραπεζούντος (s. 56), Ἱστορία Σουμελά (s. 57), ya da kısaca olarak Νυκὸδημος verir.

²⁸ K. Hopf, *a.g.e.*, s. 210, n. 24.

²⁹ Du Cange, *Familiae Byzantinae* (Paris 1680), s. 192. Du Cange'nin konuya bakışına karşı çıkmıştır. Bkz. Fallmerayer, *Geshichte des Kaiserthums von Trapezunt* (Münih 1827), s. 69-81. A. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond", *Sepeculum*, XI (1936),

şeceresinin ikinci kısmında Trabzon prensleri ve imparatorlarının belirli bir sayısını ve akrabalık tablosunu verir.³⁰ Du Cange'e göre Trabzon İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü iki yüz elli sekiz yıl boyunca on ikiden fazla hükümdarı olmamıştır. Du Cange onların arasında sadece dokuzunun ismini vermiştir. Biz şimdi Trabzon'da yirmiden az olmamak kaydıyla imparatorun olduğunu ve hepsinin ismiyle belirlendiğini biliyoruz.³¹ Başka bir yerde Du Cange Bizans imparatoru V. İoannes Palaiologos'un (1341-1391) imparator III. Aleksios'un (1349-1390) kızı Trabzonlu prenses Eudocia ile evliğinden bahseder.³² O, ayrıca "Phrantzes David'in sultanın kendisi tarafından ona atılan yumruk darbesiyle öldürüldüğünü kaydeder." diye yazmıştır.³³ Eldeki materyalin yetersizliğini fark ettiğinden dolayı Du Cange sonuç kısmında Trabzon Komnenoslarının kaderlerinin anlaşılmasız karanlıkla kaplı olduğunu yazmıştır.³⁴

1701'de bir Fransız botanist P. Tournefort, Fransa kralı tarafından bilimsel bir görevle Yakın Doğu'ya gönderilmiştir ve o, bu sırada Trabzon'u ziyaret etmiştir. 23 Mayıs'ta şehre varmış 3 Haziran'da şehirden ayrılmıştır.³⁵ Osmanlı seyahatinde sadece botanikle değil aynı zamanda hem tarih hem de ülkenin gelenek ve görenekleriyle ilgilenen Tournefort, kısa Trabzon ziyaretine rağmen şehrin hem antik hem de ortaçağ tarihine biraz dikkatini yöneltmiştir.³⁶ Tournefort, Konstantinopolis'in Fransızlar ve Venedikliler tarafından ele geçirilmesinden sonra yalnızca imparatorluğunun tahtını Trabzon'da kuran Komnenos'un köşesine çekilmesiyle tarihte Trabzon şehrinin yükseldiğini yazmıştır.³⁷ O, XII. yüzyılda Konstantinos Gabras'ın kendisini orada bağımsız yönetici ya da Tournefort'a göre ikinci derecede bir tiran (*en petit Tyrant*) olarak ilan ettiğini biliyordu. 1204'te lakabı Büyük olan Aleksios Komnenos dük (Dux) unvanıyla Trabzon'u ele geçirdi ve Rumlar'ın adeta gerçek imparatorları olan Komnenos'un o olduğunu göstermek istemişcesine Trabzon imparatoru olarak

30-32. [Bu makale Murat Keçiş ve Murat Hanar tarafından dilimize kazandırılmış ve *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*'nin 2018 yılı 13. cildi 25. sayısında yayımlanmıştır. ç.n.]

³⁰ Aynı yazar, s. 191-195. Du Cange'nin eserinin Venedik baskısında (Venedik 1729), s. 158-161; bkz. W. Miller, *Trebizond, The Last Greek Empire* (Londra 1926), s. 130.

³¹ Bkz. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 101-102.

³² Du Cange, *a.g.e.*, s. 239.

³³ Du Cange, *a.g.e.*, s. 195: Tradit Phrantzes Davidem ab ipso Sultano pugno interfectum esse. Burada ilginç bir hata vardır. Phrantzes'in *Tarihinde* (ed. Bonn, 414) şunu okuruz, *κακείνον πνιγμῶ ἐτελείωσε*, onun boğulmasını (Sultan emretti): Bonn baskısında Latince tercüme doğrudur: suffocari jussit. Fakat Phrantzes'in *Tarihinin* erken bir Latince mütercimi yanlış bir çeviri verir: o [sultan] onu [David'i] bir yumrukla öldürür. Du Cange'in bu alıntıyı orijinal Grekçe metinden değil de Latince çeviriden vermesi oldukça ilginçtir. Bu hata zaten Lebeau'nun *Histoire du Bas-Empire*'inde açıklığa kavuşturulmuştur. Eserin Saint Martin ve Brosset tarafından yeni baskısı yapılmıştır, XXI (Paris, 1836), 375-376. Açık bir şekilde mütercim iki Grekçe kelimeyi karıştırmıştır: ὁ πνιγμῶς -boğma ve ἡ πνιγμῆ- bir yumruk.

³⁴ Bkz. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. XIV.

³⁵ Fallmerayer hatalı olarak Tournefort'un 1700'ün yazında Trabzon'da olduğunu söyler. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* (Münih 1827), s. 292.

³⁶ Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy*, vol. II (Paris 1717) bu kitabın Amsterdam'da 1718'de yayımlanan başka bir baskısını da kullandım. Parantez içinde sonraki baskının sayfa numaralarını veriyorum.

³⁷ II, s. 224 (99).

adlandırdıkları oğlu İoannes Komnenos, Trabzon'un sadece üçüncü yöneticisiydi. Konstantinopolis'te ikamet eden Mikhail Palaiologos, Roma'yı takip etmek için Rum usulünü terk etmiştir. Beauvaislı Vincent'in, Aleksios Komnenos'u sadece Trabzon'un *efendisi* (*seigneur*) olarak adlandırması kaçınılmazdır.³⁸ Tournefort "birisi *imparatorluk* terimini kullanmak istemiyorsa şehrin hâkimiyeti de denilebilir, ancak ne olursa olsun o, 1204'te Aleksios Komnenos ile başlamış ve 1461'de II. Mehmed'in David Komnenos'u tahtan indirmesiyle sonlanmıştır." diyerek düşüncesini belirtmiştir.³⁹ Tournefort, "bu talihsiz prens" imparator İoannes Kantakuzenos'un kızı İrene ile evlendi diyerek hata yapmaktadır.⁴⁰ XV. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan David Komnenos tabi ki de XIV. yüzyılda yaşamış olan İoannes Kantakuzenos'un (1341-1354) kızı ile evlenmiş olamaz.⁴¹ Tournefort, Du Cange'in ifadesine uygun olarak David Komnenos'un sultan tarafından atılan bir yumrukla öldüğünü söyleyen Bizans tarihçisi Phrantzes'e atfı yapmıştır.⁴² Trabzon İmparatorluğu'nun siyasi tarihinin bu kısa araştırmasına ek olarak Tournefort şehrin ve surlarının güzel bir tasvirini vermektedir ve dört Grekçe kitabeyi de yayımlamıştır; bunlardan özellikle Büyük İustinianos'un adını içeren ilginçtir.⁴³ Böylece biz Trabzon limanının ve Aya Sofya ziyareti ve şehrin yirmi beş mil güney doğusunda bulunan büyük Aziz John Manastırına ziyaretinin bir tasvirine sahibiz.⁴⁴ Bugün bile Tournefort'un Trabzon'a ayırdığı birkaç sayfa ilgiyle okunup istifade edilebilir.

Trabzon'un siyasi ve dini tarihiyle yakından bağlantılı olan özellikle Sümela Manastırının tarihine dayanan Trabzon İmparatorluğu'nun tarihlerini XVII. yüzyılda Athanasius Daimonokatalites ve Phasisli Nikodemos'un derledikleri gerçeğine zaten vurgu yapmıştık ama bu iki derleme de yayımlanmamıştır. Ancak bunlar, derlemesi 1775 yılında yayımlanan Metaksopoulos tarafından kullanılmıştır. Bu eser son derece nadidedir. E. Legrand'a göre sadece dört kopyası vardır.⁴⁵ 1) merhum Fransız Profesör Emile Legrand'ın özel kütüphanesinde, bu kopya şimdi Paris'te Profesör H. Pernot'a aittir;⁴⁶ 2) İngiliz Müzesi'nde, 870, h. 3; 3) *Ecole évangélique in Smyrna*, Θρησκ. Τκ. 206 kütüphanesinde; 4) Atina Milli Kütüphanesi'nde, Theol. 3859. Kitap Yunanca yazılmış ve 1775'te Leipzig'de yayımlanmıştır. Yazarı Sümela Manastırının başrahibi *hieromonachus* Parthenios Metaksopoulos olan Trabzonlu bir rahiptir.

³⁸ II, s. 232-233 (101-102). Günümüzde Aleksios Komnenos'un zaten imparatorluk unvanını kullandığı görüşü hâkimdir. Bkz. A. Vasiliev, "Foundation of the Empire of Trebizond", *Sepeculum*, XI (1936), s. 30-37. Ayrıca Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 69. Mikhail Palaeologos hakkındaki bu ifadede Tournefort, 1274 yılındaki Lyon Konsili'nin görüşüne sahipti.

³⁹ II, s. 233 (102).

⁴⁰ *Aynı eser*.

⁴¹ David'in ikinci eşi aynı meşhur aileden gelen Helene Kantakuzene'ydi. Bu Tournefort'un hatasını açıklar.

⁴² II, s. 233 (102). Du Cange'nin bu ifadesinin yanlış olduğunu yukarıda belirttik.

⁴³ II, s. 233-235 (102-103). Bkz. A. Vasiliev, "Zur Geschichte von Trapezunt unter Justinian dem Grossen", *Byz. Zeitschrift*, XXX (1929-1930), s. 385-386.

⁴⁴ II, s. 235-238 (103-104).

⁴⁵ Emile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*. Oeuvre posthume complétée et publiée par Mgr L. Petit et H. Pernot, II (Paris, 1928), s. 207-208.

⁴⁶ 1934'te Paris'te çalışırken Prof. H. Pernot bu kitabı yeterli süre için bana nezaketen ödünç verdi. Burada kendisine içtenlikle teşekkür ederim.

Eser Trabzon'un ve komşularının dini tarihiyle bağlantılı çeşitli makaleleri içermektedir. Başlığı çok uzundur. Bazı eksiklerle başlık şöyledir: 'Η θεία και ιερα ακολουθία τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων Πατέρων ἡμῶν Βαρνάβα καὶ Σωφρονίου τῶν ἐξ Ἀθηνῶν, καὶ τοῦ Ἱεροῦ Χριστοφόρου, τῶν ἐν Μελαῖ ὄρει ἀσκησάντων... ἡ Ἱερά ἱστορία τῆς βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Σουμελαῖ... Ἐμμελεῖ δὲ καὶ σπουδῆ καὶ συνδρομῆ τοῦ ἐκ τῆς αὐτῆς Μονῆς Παρθενίου Ἀρχιμανδρίτου Τραπεζουντίου τοῦ Μεταξοπούλου, παρ' οὗ συντεθεῖσα καὶ ἡ ἐν Συνόψει Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς περιφήμου Τραπεζοῦντος. Ἐν Λευσία τῆς Σαξονίας, ἐν ἔτει αἰσοε'-1775. Şehrin ve Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinin kısa bir taslağı on dört sayfa halinde 55-68 arasındaki sayfalarda bulunur. Bu taslağın başlığı ise şöyledir: Ἱστορικὸν τῆς πολέως Τραπεζοῦντος, καὶ τῶν Βασιλέων αὐτῆς, παρὰ τοῦ ἐν Ἱερομονάχοις Παρθενίου Τραπεζουντίου τοῦ Μεταξοπούλου, καὶ Ἀρχιμανδρίτου ἐκ τῆς βασιλικῆς Μονῆς Παναγίας τοῦ Σουμελαῖ. Derlemenin niçin Almanya'da basıldığını bilmiyorum.

53-56 sayfaları arasında Metaksopoulos, 1204'ten önce Trabzon'un pagan ve Hıristiyan geçmişi hakkında bazı özet bilgiler vermiştir. Bunların arasında Sümela Manastırını kuran Barnabas ve Sophronios adındaki iki Rum rahibin Büyük Theodosios yönetiminde Atina'dan geldiğini belirtir. Ardından şimdiki adı Vazelon olan Zabulon Manastırının kuruluşunu da ayrıca anlatır. Notlarında o, Georgios Synkellos, Zosimus, John Malalas, Symeon Metaphrastes ve yukarıda birkaç kez bahsi geçen Athanasios Daimonokatalites ve Kolhisli Nikodemos'un derlemeleri gibi bazı Bizans kaynaklarına atıf yapar. 59-68 arasındaki sayfalarda Metaksopoulos, Trabzon İmparatorluğu'nun tarihini ele alır. Genel olarak söyleyebiliriz ki verdiği bilgiler kesin değildir ve bazen efsaneden ayırt edilemezler. Trabzon imparatoru Nikephorus Palaiologos'un⁴⁷ ölümünden sonra 1204'te Andronikos'un soyundan (ὁ Ἐκγονος) Büyük Aleksios Konstantinopolis'ten gelmiş ve Trabzon imparatorluk tahtını ele geçirip otuz dört yıl orayı yönetmiştir.⁴⁸ Şehrin dışında kendi elleriyle bir canavarı ve korkunç bir ejderhayı öldürmüştür. Yerine geçen imparatorların isimleri ve tarihleri çoğunlukla yanlış; örneğin XIII. yüzyılda hiçbir zaman mevcut olmayan Nicolas ve Hadrian gibi imparator isimlerini vermiştir. 1261 yılında Konstantinopolis'i Latinlerden alan Mikhail Palaiologos Latin zihniyetindeydi (Λατινοφρονήσαντος).⁴⁹ Bu nedenle Konstantinopolis'in sakinleri imparatorluk unvanını ve sembolünü Trabzonlu İoannes'e gönderdi. Trabzonlu İoannes ile Mikhail Palaiologos arasındaki anlaşmazlıktan birkaç yıl sonra İoannes, Mikhail'in kızı Eudokia ile evlendi.⁵⁰ 1340 dolaylarında Aleksios, İranlılar üzerinde kazandığı başarılarından dolayı Βασιλεύς καὶ Αὐτοκράτωρ πάσης Ἀνατολῆς, Ἰβήρων καὶ Περσείας ilan edildi.⁵¹ Doğal olarak Metaksopoulos, Floransa konsiline şiddetle karşı çıkmış ve onu, "Kutsal ve ekümenik konsilleri tarafından aforoz edilmiş tama-

⁴⁷ Nicephorus Palaiologos tabii ki bir imparator değildi fakat XII. yüzyılda bahsedilen Trabzon'un son yöneticisiydi.

⁴⁸ Gerçekte, I. Aleksios on sekiz yıl (1204-1222) yönetmiştir.

⁴⁹ Burada Metaxopoulos, Mikhail'in Roma ile görüşmelerini ve 1274'te Lyon Konsili'nin sonuçlanmasını tasavvur eder.

⁵⁰ Bu, tarihsel bir gerçektir. Trabzon İmparatoru II. İoannes (1280-1297).

⁵¹ 1340 yılı yanlış. Fakat II. Aleksios (1297-1330) muhtemelen bu unvanı taşıyan ilk Trabzonlu hükümdardı.

men iğrenç sahte bir konsil (ψευδοσύλλογος) olarak” adlandırmıştır. Türkler tarafından Trabzon’un ele geçirilmesi 66-67. sayfalarda anlatılmıştır. Metaksopoulos kısa taslağını şu kelimelerle sonlandırmıştır: “Kısaca anlatıldığı gibi bu eser, orada ve buradaki çeşitli yazarlardan derlenmiş ve yeteneğimize göre yazılmıştır.” (s. 68). 45-52. sayfalarda Metaksopoulos “Tüm Doğu’nun, İberyalılarının ve deniz aşırı eyaletlerin otokrati ve Tanrımız Mesih’in inançlı imparatoru Aleksios’un imparatorluk *khrysobull*’unun tam bir kopyasını” verir. Ne yazık ki Metaksopoulos tarafından kopya edilen metin şimdi mevcut değildir, fakat Venediklilerin lehine 1364 Mart’ında III. Aleksios (1349-1390) tarafından çıkarılmış olan ve oldukça bilinen *khrysobull*’u kopyaladığına inanıyorum.⁵²

Tabi ki Metaksopoulos’un taslağının hiçbir şekilde tarihi değeri yoktur fakat bu taslak XVIII. yüzyılda Trabzon üzerine bilginin ne derece zayıf olduğunu ve Metaksopoulos’un konuyu ele alma yeterliliğinin ne kadar iptidai olduğunu gösterir. O, açıkça Du Cange’in eseri *Familiae Byzantinae* dahi bilmiyordu. Metaksopoulos’un eserine aşına olan K. Hopf, onu “sade ve basit bir kopya” (*reiner Schwindel*) olarak betimlemiştir.⁵³

1789’da Hénin, Komnenos imparatorluk sarayının menşei üzerine tarih ve soylarıyla ilgili kısa bir Fransızca çalışma yayımlamıştır.⁵⁴ Yazar, Komnenos hanedanı hakkında elde ettiği bilgilerin çoğunu, soyunun son çocuklarından biri olan Rum prens Demetrius Komnenos’tan aldığını bize söylüyor. Kendi soyunun doğrudan son Trabzon İmparatoru David’den geldiğini kanıtladıktan sonra prens, Fransız kralından berat almış, XVIII. yüzyılda Fransa’da yaşamış ve 1811’de Paris’te ölmüştür.⁵⁵ Hénin’in eseri önemsiz ama şahane bir masaldan başka bir şey değildir. Komnenos ailesinin birinci kolunun MÖ. 2500 Troya kralı I. Teucer’e dayandığına inanır (s. 6). İkinci kolu MS. 469’da Comanus ya da Comaine ve daha sonra Komnenos unvanını benimseyen Flavia’nın Roma ailesiyle ilişkilendirir (s. 29). Demetrius Komnenos’un yanı sıra Hénin, kaynakları arasında 1460’ta yaşamış ve Komnenos imparatorluk sarayının bir tarihini yazmış olan büyük Yunan tarihçi John Laskris’ten de bahseder (35-36).⁵⁶ Hénin, XIV. yüzyılda yaşayan ve bir Yunan tarihi

⁵² Öyleyse bu kopyanın bahsi D. Zakythinos’un iyi monografisinde yapılmış olabilir, *Le chrysobulle d’Alexis III Comnène empereur de Trébizonde en faveur des Vénitiens* (Paris 1932).

⁵³ K. Hopf, *Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit. Allgemeine Encyclopädie...* von Ersch und Gruber, LXXXV (Leipzig 1867), 210, n. 24. Metaxopoulos’un bazı kaynakları için bkz. S. Lampros, Θεωνᾶς ἄγνωστος χρονογράφος τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζούντος. Νέος Ἑλληνομνημῶν, I (1904), 200-201. T. Εὐαγγελίδης [Ἱστορία τῆς Τραπεζούντος ἀπὸ τῶν ἀρχαιότατων χρόνων μέχρι τῶν καθ’ ἡμᾶς (756 π. x.-1897). Ἐν Ὁδησῶν, 1898, Metaxopoulos’un derlemesinden önsözde bahsetmektedir (s. 8).

⁵⁴ Hénin, *Coup d’oeil historique et généalogique sur l’origine de la maison impériale de Comnène*, (Venedik 1789).

⁵⁵ *A.g.e.*, s. 87; 103-107. Berat, 107-114. İki kişisel mektup bu sorunla bağlantılıdır. s. 43-44. Bkz. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, s. xv.

⁵⁶ Bu hümanist hakkında Bkz. Ἰάνος (Ἰωάννης) Λάσκαρις E. Legrand, *Bibliographie hellénique*, I (Paris 1885), CXXXI-CLXII; II (Paris, 1885), 322-334. Yakın zamanda yapılan bir çalışma: B. A. Μυστακίδης, *Λασκάρεις* (1400-1869), Ἐπετηρίς, Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, V (1928), 141-145 burada Komnenos hanedanının tarihinden bahsedilmemiştir.

kaleme alan Leo Allatius'un İoannes Laskaris'le tamamen uyduğunu söyler⁵⁷. III. Aleksios Komnenos Trabzon'un ilk imparatoruydu ve 1203'te ölmüştü. 1255'te IV. Aleksios Komnenos Trabzon'un ikinci imparatoruydu. Hénin'in eseri oldukça anlamsızdır ve K. Hopf'un deyiimiyle eserin saçma olması şaşırtıcı değildir.⁵⁸

Fallmerayer'in keşifleriyle eserlerinden önce sadece bir eser ciddi anlamda Trabzon İmparatorluğu tarihiyle özellikle ilgilenmiştir. Bu, İskandinavyalı tarihçi P. W. Afzelius tarafından Latince yazılmış ve 1824'te Upsala Üniversitesinde doktora tezi olarak yayımlanmıştır.⁵⁹ Açıkçası Afzelius'un zamanında imparatorluk tarihi için ulaşılan materyal sadece az değil, aynı zamanda maalesef kötü bir şekilde dağınmıştı. Yazar tabii ki bunun farkındaydı. Trabzon İmparatorluğu sadece çok az sayıda kişi tarafından bir isimden daha fazlası olarak biliniyordu. Bazı yazarlar kaynakların yetersizliğinden dolayı Trabzon tarihiyle uğraşmaktan vazgeçerken, diğerleri konunun araştırılmasının önemsiz ve değersiz olduğunu düşünmüştü. Fakat Afzelius, çeşitli kaynaklardan elde ettiği az bilgiyi bir araya getirerek imparatorluk tarihini değerli kılacağına ve okuyucuya basit bir anlatımla sunacağına inanmıştı. Bu, beyhude bir görev değildi, küçük bir adımla başlayan, bir imparatorluk olarak iki yüz elli sekiz yıl yaşayan ve bir de Konstantinopolis'in fethinden sonra dokuz yıl daha yaşayarak 1462'ye⁶⁰ kadar Bizans İmparatorluğu'nun hayatını devam ettiren Trabzon'un hikâyesini anlatması gerektiğini düşünmüştü. 1462'de uzun süren bir Trabzon kuşatmasından sonra şehir Türklere teslim olmak zorunda kalmıştı ve Trabzon'un son imparatoru yedi oğluyla birlikte gönülsüzce Hıristiyan inancından vazgeçmiş ama yine de acımasız bir ölümle buluşmuşlardı.⁶¹ Trabzon ile ilgili konulardaki yetersiz bilgiler çoğunlukla Bizanslı yazarların eserlerinde geçmektedir, özellikle de Niketas Khoniates, Nikephoros Gregoras, George Pakhimeres ve Laonikos Khalkokondiles. Onların açıklamaları bazen büyük bilim adamı Carolus du Fresne (Du Cange)'nin yardımı olmaksızın anlamsızdır. Afzelius'un görevi çeşitli yerlerdeki *disjecta membra*'yı [dağınık haldeki yazılı kaynaklar ve parçaları] aramak ve bir bütün haline getirmektir. Afzelius, bizim anlatmakla meşgul olduğumuz şeyler henüz yeterince açıklanmamış ve bilinmemiş Bizans tarihinin bir döneminden sadece zerrelere ve sözde ilâvelerde, dediğinde hiç kimse şaşırılmamalıdır.⁶² Yaptığımız çalışmayla alâkası olmayan Bizans tarihi üzerine genel bir irdelemeden sonra Afzelius, Frankların 1204'te Konstantinopolis'i ele geçişini, İznik'te Theodoros Laskaris'in tarihini ve Epir Despotluğu'nu ana hatlarıyla anlatır.⁶³ Yazar, doğru bir şekilde ilk Trabzon imparatorunun Bizans imparatoru I. Andronikos'un büyük oğlu Aleksios Komnenos olduğunu söyler fakat Du Cange'in iddiasına uygun olarak 1204'te Aleksios Komnenos'un Trabzon'u *duk* unvanıyla yönettiğini belirtir. Aleksios Komnenos'un unvanının neden 'Büyük' olduğu bilinmemektedir. Yaşamının ve faaliyet-

⁵⁷ Allatius XVII. yüzyılda yaşamıştır.

⁵⁸ K. Hopf, *a.g.e.*, I, s. 210, n. 24.

⁵⁹ P. W. Afzelius, *De Imperio Trapezuntino. Dissertatio* (Upsala 1824), s. 82.

⁶⁰ Aslında Trabzon İmparatorluğu'nun yıkılışı 1461'dir.

⁶¹ Afzelius, *a.g.e.*, 1-2.

⁶² *Aym eser*, s. 2-4.

⁶³ *Aym eser*, s. 5-10. Afzelius 20-28 sayfaları arasında 1204 öncesi Trabzon tarihinin kısa bir incelemesini vermiştir.

lerinin geri kalanı karanlıkta gizli kalmıştır.⁶⁴ Afzelius'un zamanında Aleksios'un halefi olan oğlunun, isimleri bilinmiyordu. Du Cange'in ifadesine uygun olarak Afzelius, 1274'te Lyon Konsilini karara bağlayan imparator Mikhail Palaiologos'a karşı imparatorluğun Rum Ortodoks nüfusu tarafından ona karşı büyük bir nefretin yükseldiğini ve Ortodoksların imparatorluk unvanını ondan alarak Trabzon yöneticisi II. İoannes'e (1280-1297) geçirdiğini belirtir. Bu olaydan sonra II. İoannes imparator olarak adlandırılmıştır.⁶⁵ İki saray arasındaki görüşmelerden sonra 1282'de II. İoannes, Mikhail Palaiologos'un üçüncü kızı Eudokia ile evlenmiştir. "Bizans sarayıyla yapılan bu birleşme sayesinde Trabzon İmparatorluğu'nun şöhreti arttı. Bundan böyle Lazların sarayının Bizans sarayının bir taklidi olmaya başladığı muhtemeldir."⁶⁶ Sonra Afzelius, Trabzon ile Ceneviz arasındaki düşmanlıktan ve onların ticari ilişkilerinin tazmininden bahsetmiştir.⁶⁷ Afzelius'a göre, Trabzon 1462'de yıkılmıştır. O, pek çok araştırmacının bu olayın 1461'de olduğuna inandığını biliyordu ama onların görüşünü kabul etmemiştir.⁶⁸

Afzelius, son derece temkinli ve itinalı bir tarihçiydi. O, zamanının mevcut materyallerine dayanarak iyi bir iş çıkartmıştır. Bizans tarihçilerine ve sıklıkla yakından takip ettiği ancak arada sırada fikirlerinin çakıştığı Du Cange'nin *Familiae Byzantiae*'sine çok aşina idi. Daha önce belirttiğimiz Tournefort'un *Travel in the Levant* adlı eserine ve H. Ameilhon tarafından Lebeau'nun ilk baskı eseri *Histoire du Bas-Empire*'a (Paris, 1757-1857) atıfta bulunmuştur. Afzelius yukarıda bahsi geçen Komnenos hanedanının menşei ve şeceresiyle ilgili Miniati'nin hayal ürünü eserini acımasızca eleştirme konusunda son derece haklıdır.⁶⁹ Afzelius'un dezavantajı 1827'de yayımlanan Fallmerayer'in *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi* adlı muhteşem keşiflerle dolu aydınlatıcı eserden birkaç yıl önce çalışmasını kaleme almış olmasıdır. 1854'te A. Kunik, Afzelius'un eserinin bir öneminin olmadığını belirtmiştir.⁷⁰ Kunik sadece Fallmerayer'in eserlerini değil, ayrıca Lebeau'nun ciltlerce eserinin ikinci genişletilmiş ve gözden geçirilmiş baskısını hatta G. Finlay'in *History of the Byzantine and Greek Empires*'in ilk baskısını da biliyordu. Çok sayıdaki yeni malzemeye öylesine çok önemli eserler yayımladıktan sonra Kunik haklıydı. Bununla birlikte Afzelius, kendi zamanı için çok iyi ve güvenilir bir kitap yazmıştı. Afzelius'un eserine, Fallmerayer'in *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*'nden önce Trabzon İmparatorluğunun tarihinde ne olduğunun doğru bir özeti olarak bakılmalıdır. Fallmerayer belli ki Afzelius'un tezinden haberdar değildi çünkü Fallmerayer ne eserinin önsözünde ne de içerisinde ondan bahsetmiştir. O muhakkak onu tanıyor olmalıdır. Her halükârda Afzelius'un eseri, Trabzon İmparatorluğu üzerine bilgimizin kademeli gelişiminin izini sürdüğümüz bir çalışmada yer almalı ve

⁶⁴ *Aynı eser*, s. 28-29.

⁶⁵ *Aynı eser*, s. 30-31.

⁶⁶ *Aynı eser*, s. 37.

⁶⁷ *Aynı eser*, s. 43-45.

⁶⁸ *Aynı eser*, s. 81.

⁶⁹ *Aynı eser*, s. 29-30.

⁷⁰ A. Kunik, "Trabzon İmparatorluğu'nun Kuruluşu", *Uchenyya Zapiski of the Imperial Academy of Sciences in St. Petersburg*, birinci ve üçüncü kısımları, II (1854), s. 706, n. 1 (Rusça).

lâyıkıyla takdir edilmelidir. Afzelius'un kitabıyla Trabzon İmparatorluğu tarihi çalışmalarının hazırlık niteliğindeki kısmı ya da kısa dönemi sona ermiştir.

Fallmerayer, 1827'de bu konudaki başlıca eserini yayımlamasıyla Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır. J. Ph. Fallmerayer Tirol'de (Avusturya) 1790'da doğmuştur. Fallmerayer, 1814-1815'te Napolyon'a karşı savaşan bir teğmendir. Avrupa'da ve özellikle de Yakın Doğu'da yorulmak bilmez bir seyyah, kısa bir süreliğine Münih Üniversitesi'nde profesör ve 1848 ihtilal hareketinin içinde olan ve İsviçre'ye sürgün edilen bir politikacıdır. Fallmerayer, Trabzon tarihini inceleme ve oluşturmada gerçek bir öncü olmuştur. 1861'de yetmiş bir yaşında Münih'te ölmüştür. O, zaman zaman birazcık rahatlamak için gittiği Münih tavernasında, kendi yaşamını aşağıdaki satırları yazarak nitelendirmiştir.

Disce, puer, virtutem ex me verumque laborem, [Öğren ey oğul erdemi,
gerçeği ve çalışmayı benden öğren]
Fortunam ex aliis.⁷¹ [Talihi diğerlerinden]

Trabzon, gençliğinde Fallmerayer'i cezbetmişti. O, şöyle yazmıştır: “Trabzon ve sonsuz yeşil Kolhis-gençliğimde rüyalarımın ülkesiydi; oranın havasını solumak zorunda olduğumu hissediyordum.”⁷² Trabzon İmparatorluğu üzerine birkaç yıl çalıştıktan sonra ilk kez şehri ziyaret etmişti. En sonunda şehrin karşısındaiken şu kelimeler dudaklarından dökülmüştür: “Bu, hoş ve ahenkli adıyla Komnenosların uzun zamandır arzuladığı şehir.”⁷³ Başka bir paragrafta müellif, Trabzon etrafındaki manastırları gezerken “Dünyada hiçbir ülke hac yapmak için bu büyüğü doğadan daha uygun değildir.” diye haykırmıştır.⁷⁴

1824'te Fallmerayer Kopenhag Bilimler Akademisi tarafından ilan edilen bir yarışmanın konusuna uygun olarak, çalışmasıyla akademiden altın bir madalya kazanmıştır. Konu “Trabzon İmparatorluğu” idi.⁷⁵ Bu hususta A. Kunik “Trabzon Devletinin parlak tarihinin oluşumunun başlangıcını Danimarka'ya borçlu olduğunu” iddia etmiştir.⁷⁶ XV. yüzyılda Kardinal Bessarion'un Venedik şehrine bağlı-

⁷¹ Fallmerayer'in biyografisi için bkz. Thomas, *Gesammelte Werke von Fallmerayer*, I (Leipzig, 1861). Steub, *Fallmerayer, Allgemeine deutsche Biographie*, VI (1877), 558-566. Höfler, “Erinnerungen an Fallmerayer. Ein Licht und Schattenbild”, *Mittheilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, XXVI (1888), 395-416. Mitterrutzner, *Fragmente aus dem Leben des Fragmentisten*, (Brixen, 1887). A. Vasiliev, “Yunanistan'da slavlar”, *Viz. Vremennik*, V (1898), 35-41 (ayrı baskı). Son çalışma Rusçadır. Ernst Malaen, *Fallmerayer's Schriften und Tagebücher*, 2 vols (Münich 1913).

⁷² Thomas, *a.g.e.*, I, s. xxi-xxii; Mitterrutzner, *a.g.e.*, s. 25.

⁷³ Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient* (2. Baskı, Dr. Thomas'ın yeniden gözden geçirmesi ve giriş yazısı ile Stuttgart, 1877), s. 26.

⁷⁴ *Original Fragmente...* I, s. 55. Tam başlık aşağıda verilecektir.

⁷⁵ İlginç bir rastlantıya burada yer vermek gerekir. Kopenhag Akademisi, Fallmerayer'in çalışması “Trabzon İmparatorluğu” için bir altın madalya ile ödüllendirdiği aynı yılda (1824) İskandinavyalı tarihçi Afzelius, aynı konudaki doktora tezini yayımlamıştır. Afzelius için yukarıya bakınız.

⁷⁶ A. Kunik, “Bizans neden hâlâ Dünya Tarihinde bir muamma olarak kalmaktadır?”, *Uchenyya Zapiski of the Imperial Academy of Sciences in St. Petersburg*, birinci ve üçüncü kısımlar, II (1854), s. 438 (Rusça).

ladığı zengin el yazması külliyyatının da arasında olduğu Venedik'teki St. Mark Kütüphanesindeki (Bibliotheca Marciana) araştırması sırasında Fallmerayer, XV. yüzyılın başında Trabzon'da yaşamış olan Mikhail Panaretos tarafından yazılan Trabzon saray *kroniğini* keşfedecek kadar şanslıydı. Bu sıkıcı ama doğrucu kronik, Trabzon İmparatorluğu tarihindeki en önemli olayların kronolojik silsilesini belli bir ölçüde iyileştirme imkânı sağlıyordu. Kronik 1204'ten 1426 yılına kadar olan dönemi kapsamakta ve daha önce bilinmeyen bazı Trabzonlu imparatorların isimlerini vermektedir. Panaretos'un kroniğinin 1382 yılıyla bittiği hemen hemen kesindir ve eserin el yazması, çeşitli nekroloji ekleriyle birlikte son Trabzon imparatoru David'in Kırım'da Theodorelu Maria ile evlendiği 1426 yılına kadar, bilinmeyen başka bir yazar tarafından devam ettirilmiştir.

Panaretos'un el yazması verilerini ve bazı farklı belgeleri kullanan Fallmerayer seçkin eseri *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*'ni 1827'de yayımlamıştır. Yayımlandığı tarihten zamanımıza kadar yıllar geçmesine rağmen bugün bile eser önemini kaybetmemiştir.⁷⁷ Giriş bölümünde (s. 1-43) Fallmerayer en erken zamanlardan Bizans dönemine, 1185 yılına kadar Trabzon tarihinin bir taslağını çıkartmıştır. Bu kısımda 1185'te Konstantinopolis'te patlak veren ihtilalin, Komnenosları düşürdüğü sırada çocuk denecek yaşta iki erkek kardeşin Kolhis'e götürülmesi ve Trabzon ile Gürcü Kraliçesi Tamara arasındaki ilişkiler yeterince değerlendirilmiştir. Sonra Fallmerayer o zamanlar mümkün olduğu kadarıyla elindeki tüm detayları kullanarak Trabzon İmparatorluğu'nun yıkıldığı 1462 yılına kadar olan tarihinin çok ilgi çekici ve güvenilir bir resmini sunar.⁷⁸ Siyasi tarihin yanında imparatorluğun içerdeki durumu, başkent ve eyaletler, gelenek-görenekler, ticaret, edebî çalışmalar ve son olarak da Trabzon Kilisesine de kayda değer bir ilgi göstermiştir. Hatta şimdi bile çeşitli Yunanca, Latince ve Doğu kaynakları üzerine olan geniş bilgisine hayranlık duymaktayız. Onun üslubu renkli ve bazen de fevriydi. Fallmerayer kendi akademik başarılarına haklı olarak değer veriyordu. O, “-gerçekten de deyim yerindeyse- benden önce Trabzon İmparatorluğu anlamsız bir kelimeydi, bir şeyler karanlık ve şekilsizdi, elimin altında şekil aldı.” şeklinde yazmış ve sonra şu şekilde devam etmiştir: “Bizans Devleti'nin evrensel önemi ve kuruluşunu şekillendiren, ebediyen kalıcı olacağı düşüncesi, insan ırkının aslı bir unsuru ve dünya ekonomisinin esas parçası olarak *benim* himayemde ('durch *meine* Sorge') Batı halklarının anlayışına sunulmadı mı?”⁷⁹ Başka bir paragrafta şunları okuyoruz: “Bu sebepten yazar; selefî, yönlendiricisi, kılavuz yıldızı olmaksızın, Trabzon İmparatorluğu'nun ilk ciddi ve belgelenmiş tarihini yazdığını ve bu böylece ünlü Hellen milletin halklar sınıfından yok oluşunun ve çok uzun bir gecenin karanlığına batışının doğru zamanını tayin ettiğini iddia edebilir.”⁸⁰

⁷⁷ Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, (Müniç, 1827), s. xx + 356. Thomas tarafından derlenen *Gesammelte Werke von Fallmerayer* (I, xxii-xxiii)'de Hase, Silvestre de Sacy, Niebuhr ve diğerlerinin incelemelerine bakınız.

⁷⁸ Trabzon'un düşüşünün gerçek yılı 1461'dir.

⁷⁹ Fallmerayer, *Original-Fragmente*, I, s. 3. Bu çalışmanın tam başlığı için aşağıya bakınız.

⁸⁰ Fallmerayer, *Geshichte des Kaiserthums von Trapezunt*, s. xv: *Dört yarım yüzyıllık bir gecenin karanlığında*.

1842'de Fallmerayer *Trabzon İmparatorluğu Tarihi'nin Orijinal Fragmanları, Kronikleri, Yazıtları ve diğer Materyalleri'nin* ilk kısmını yayımlamıştır.⁸¹ Almanca tercümeleriyle çeşitli Yunanca dokümanlar ve değerli yorumları içeren bu yayın Fallmerayer'in zamanında çok önemliydi. Eserin içinde Fallmerayer tarafından haznedar Lazaros'a dayandırılan Trabzon'un özel koruyucusu Aziz Eugenios'un mucizelerinin özeti niteliğindeki rivayet; yine Lazaros'a dayanan III. Aleksios (1349-1390)'un yönetiminden bir fragman; aynı imparator ve eşi Theodora Komnenos'a 1375'te verilen bir khrisobull vardır.⁸² Aynı imparatorun 1365'te Sümela Manastırına bağışlanan bir başka khrisobull'u; bazıları daha önce Tournefort tarafından çok doğru bir şekilde olmasa da yayınlanan yedi yazıt da mevcuttur. Basılı metinlere eklenen Fallmerayer'in notları (s. 107-159) günümüzde dahi ilgi çekmektedir. Tabi ki Fallmerayer'in zamanından beri Trabzon tarihinde, topografyasında ve etnografyasında pek çok yeni keşif olmuştur. Böylece pek çok açıdan Fallmerayer'in bu eseri güncelliğini kaybetmiştir.⁸³ Yukarıda kaydedildiği gibi, Fallmerayer'in haznedar Lazaros'a atfettiği iki metin asla var olmamıştır ve hagiografyacı [azizlerin yaşam öyküleri] olarak Lazaros'a Fallmerayer tarafından verilen belge başlığı onun kendi icadıdır.⁸⁴

1846'da Fallmerayer *Orijinal Fragmanlar'*ın ikinci kısmını yayımladı. Bu kısım yukarıda bahsi geçen Mikhail Panaretos'un (Μιχαήλ ὁ Πανάρετος) Kroniğinin Grekçe metnini, Almanca tercümesini ve oldukça kıymetli yorumunu içerir.⁸⁵ Fallmerayer *Trabzon İmparatorluğu Tarihi'*ni 1827'de yayınladığı için, 1846 yılına gelindiğinde Panaretos'un kroniği artık yayınlanmamış bir metin değildi. 1832'de Alman filolog ve tarihçi G. L. Fr. Tafel, Panaretos'un kroniğini, çevirisi ve yorumu olmaksızın bastı.⁸⁶ Tafel'in baskısı Lebeau'nun *Histoire du Bas-Empire* adlı eserinin yeni baskısının çeşitli ciltlerinde Saint-Martin ve Brosset tarafından geniş ölçüde kullanılmış ve kroniğin Fransızca bir tercümesi verilmiştir.⁸⁷ Fallmerayer'dan sonra Mikhail Panaretos'un kroniği iki kez daha yeniden basılmıştır. 1905'te Rus oryantalist A. Khakhanov, Grekçe metin ve bir giriş, notlar ve Trabzonlu imparatorların

⁸¹ Fallmerayer, "Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und andere Materiale zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt", Erste Abtheilung, Abhandlungen der hist. Classer der K. Bay. Akad. der Wis., III, 2 (Münih 1842), 1-159.

⁸² Tam tarih Eylül 1374'tür.

⁸³ Bkz. Papadopoulos-Kerameus, *Fontes historiae Imperii Trapezuntini*, I (St. Petresburg, 1897), s. i, n. 1 (Rusça).

⁸⁴ Papadopoulos-Kerameus, *a.g.e.*, s. ix-x. Lazaros'un ismi Fallmerayer'in *Original-Fragmente*, I, 14, 17, 71, 85'de görülüyor. Fallmerayer'den "St. Eugenios'un mucizelerinin yazarı hagiografer Lazaros'un ismi *Bibliotheca hagiographica graeca* (Brussels 1895)'nin ilk baskısında s. 41'de geçmektedir. Ancak Bollandistler, Papadopoulos Kerameus'un yayınıyla tanıştıktan sonra onun ismi bu çalışmanın ikinci baskısında (Brussels 1909) görülmemektedir.

⁸⁵ Fallmerayer, "Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und andere Materiale zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt", Zweite Abtheilung, Abhandlungen der hist. Classe der K. Bay. Akad. der Wis., IV, 1 (Münih 1846), s. 1-108.

⁸⁶ G. L. Fr. Tafel eseri *Eustathii Metropolitae Thessalonicensis opuscula* (Frankfurt a/M., 1832)'a ek olarak s. 362-370'de *Chronicle*'yi yayımladı.

⁸⁷ Lebau, *Histoire du Bas-Empire*, ed. Saint-Martin and Brosset (Paris 1824-1836), XV, 255; XVII, s. 254, 470; XVIII, s. 280; XIX, s. 86; XX, s. 482-509.

bir listesini ve Gürcistan ile Bizans arasındaki evlilik bağı hakkında bilgi içeren iki ek ile Rusça tercümesini yayımlamıştır.⁸⁸ Khakhanov'un yayını sert bir dille araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir.⁸⁹ Son olarak 1907'de Yunan âlim Sp. Lampros, Panaretos'un *Kroniği*'nin yeni bir baskısını yapmıştır.⁹⁰ Toplamda Trabzon saray *Kroniği* dört kez yayımlanmıştır.

Bu kronikle bağlantılı olarak Fallmerayer şöyle yazmıştır: "Bessarion tarafından Trabzon üzerine yazılan, yayımlanmamış bir *Encomium*'a göre imparatorluk sarayının içinde ve üstü fresklerle kaplı salon duvarlarında, tüm Büyük Komnenosların kronolojik sıraya uygun olarak aileleriyle ve yönetimlerinin en fazla öne çıkan olaylarının kısa bir anlatımı görülmekteydi. Yazıtlarıyla birlikte bu hanedan galerisi kısa kronik öncesi (*Vor-Chronik*) için bir arka plan olarak Panaretos'a kolaylıkla hizmet etmiştir. Panaretos'un sadece onu kopyalamaya ihtiyacı vardı."⁹¹

Fallmerayer'in çalışmalarından zamanımıza kadar yıllar geçmesine ve Trabzon tarihi alanında, onun (Fallmerayer) açıklamaları ve sonuçlarının bir kısmını değiştirip tahsis etmemize neden olan pek çok yeni keşif yapılmış olmasına rağmen, bugün Fallmerayer'in çalışmaları ve bu esrarengiz ve gizemli imparatorluğun gerçek tarihsel ışığını ve kültürel önemini bize sunduğu yararlı gayretleri olmadan Trabzon tarihi üzerine çalışamayız.

1847 yılı Trabzon İmparatorluğu üzerine daha iyi bilgilenmemizin gelişiminin tarihinde çok önemlidir. Bu yıl F. de Pfaffenhoffen Trabzon'un gümüş paraları üzerine inceleme yazısını yayımlamıştır.⁹² Başka bir deyimle o, imparatorluğun tarihine numizmatik olarak adlandırılan yepyeni bir materyal kazandırmıştır. Pfaffenhofen'in *Makalesi* yayımlanmadan çok önce madeni paralar, ters yüzündeki Aziz Eugenios'un resmiyle biliniyordu ve paralar Bizans imparatorlarına atfedilmişlerdi. İlk kez onları doğru yerlerini saptayan Baron N. D. Marchant'dı. 1827'de o, bu madeni paraların Trabzon'a dayandığını iddia etti.⁹³ Fakat onun bu düşüncesi itirazla karşılandı ve o dönemde Bizans madeni paraları üzerine en yetkili isim F. de Saulcy onları Bizans parası olarak kabul etmeye devam etti. Fakat Saulcy, Aziz Eugenios'un bilhassa Konstantinopolis'te kutsal sayılan azizlerin arasında olmadığını çok iyi bildiği için -Aziz Eugenios'un özellikle Herson'da kutsal sayıldığının

⁸⁸ *The Trapezuntine Chronicle of Michael Panaretos*. Grekçe metin tercümesi, önsözü ve notlarıyla birlikte A. Khakhanov tarafından yayımlanmıştır. *Trudy po vostokovedeniju* [Doğu Araştırmaları Üzerine Çalışmalar] Lazarev tarafından Doğu Dilleri Enstitüsünde yayımlanmıştır, Vol. XXIII (Moskova, 1905), Grekçe metin s. 1-18; Rusça tercüme ve notlar s. 19-44.

⁸⁹ Örneğin Eugene Pridik'in sert eleştirisi için bkz. *Journal of the Ministry of Public Instruction*, Eylül 1906, s. 181-185 (Rusça)

⁹⁰ Τὸ τραπεζουντικὸν χρονικὸν τοῦ πρωτοσεβαστοῦ καὶ πρωτονοταρίου Μιχαὴλ Παναρέτου, ed. by Σπ. Λάμπρος, Νέος Ἑλληνομνήμων, IV (1907), s. 257-295; Metin s. 266-294.

⁹¹ Bu *Enkomyon* ilk defa 1916'da Sp. Lampros tarafından yayımlanmıştır, *Βησσαρίωνος Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα Νέος Ἑλληνομνήμων*, XIII (1916), s. 145-204. Paragraf s. 189'dan alınmıştır (= ayrı baskı s. 47, Atina 1916).

⁹² F. de Paffenhoffen, *Essai sur les aspres connénats, ou blancs d'argent, de Trébizonde. Ασπρα λεγόμενα Κομνηνάτα*. (Paris 1847).

⁹³ N. D. Marchant, *Mélanges de numismatique et d'histoire* (Metz, 1818-1829), XXIII. mektup, bu çalışmanın yeni basımını kullandım. *Lettres de Baron Marchant sur la numismatique et l'histoire*. Nouvelle édition (Paris 1851), XXIII. mektup, s. 320-334.

hiçbir kanıtı olmamasına rağmen- paraların Kırım'da Bizans'a ait olan Kherson şehrinde darp edildiğini varsayar. Fallmerayer'in çalışmasından sonra Aziz Eugenios'un Trabzon azizlerinin hâmi olduğu kanıtlandı. Panaretos'un kroniği madeni paraların üstüne basılan Trabzon imparatorlarının birkaç yeni ismini aydınlattı. Şüpheler dağılmış oldu ve Pfaffenhoffen'in çalışması Trabzon İmparatorluğu tarihine yepyeni bir sayfa açtı.⁹⁴ Çalışmasında Panaretos'a, İspanyol seyyah Clavijo'ya, Cenevizli ve Venedikli yazarlar ve özellikle de tabi ki Fallmerayer'e dayanarak imparatorluğun tarihinin canlı biçimde yazılmış kısa bir taslağını verdi.⁹⁵

1851'de Yunan dergisi Πανδώρα Trabzon'dan N. φίλε imzalı bir mektup yayımlamıştır.⁹⁶ Modern Yunanca yazılan bu mektupta anonim müellif şöyle yazmıştır: “Yunan ve Bizans'ı ziyaret etmek için yola çıktığımda atalarımızın güzelleştirdiği yerleri görmenin, görkem ve kara talihlerinin diğer anıtlarını da görmek için beni sevk edeceğini bilmiyordum.” Yazar, Trabzon'dayken bu şehir, onu şehir hakkında yazmaya itmiştir çünkü “hatırladığım kadarıyla Fallmerayer dışında hiç kimse bu şehir üzerine özellikle çalışmamıştır.” O, mektubunda antik zamanlardan 1461'deki imparatorluğun düşüşüne kadar Trabzon tarihinin kısa bir araştırmasını vermiştir. Yazar, Cenevizliler ve Venediklilerin ekonomik rekabetinden bahsetmiş, Megollo Lercari'nin⁹⁷ serüvenini anlatmış ve başka olayları sunmuştur. Bu mektubun herhangi bir tarihi değeri olmadığı açıktır fakat 1850'den önce bazı Rumların, Trabzon tarihiyle ilgilendiğini en azından Fallmerayer'in ismini bildiklerini ve imparatorluğun düşüşü hakkında birtakım bilgiler toplamaya çalıştıklarını göstermektedir.

Bilhassa Ortaçağ ve modern Yunanistan'la ilgili olmak üzere diğer tarih çalışmalarının yanında George Finlay, 1851'de İngiltere'de *History of Greece from its conquest by the Crusaders to its conquest by the Turks, and of the Empire of Trebizond 1204-1461* adlı eserini yayımladı (Edinburgh-Londra). Daha sonra Finlay, Ortaçağ Yunanistan'ı ve Trabzon'u ile ilgili kısmı tümüyle yeniden düzenledi. Finlay'ın tüm tarih çalışmalarının gözden geçirilmiş baskısı 1877'de Oxford'da yazarın ölümünden sonra revizyonist H. F. Tozer tarafından 7 cilt halinde yayımlanmıştır. Bu çalışmada kullandığım *History of the Empire of Trebizond* sonraki baskıda 4. ciltte 305-427 sayfaları arasında bulunmaktadır.⁹⁸ Bu eserinde Finlay, çoğunlukla Fallmerayer'in çalışmasını kullanmıştır. O, şöyle yazmıştır: “Profesör Fallmerayer, Kardinal Bessarion'un Venedik'e bağışladığı kitaplar arasında bulunan Mikhail Panaretos'un *Kroniğini* keşfedene kadar Trabzon tarihi hemen hemen hiç bilinmiyordu. Bazı yayımlanmamış el yazmalarının yardımıyla bu kronikten ve bilgi içeren

⁹⁴ Pfaffenhoffen'in eserinin basımından önce nümizmatik tartışmaları hakkında bkz. Pfaffenhoffen, *Essai sur les aspres comménats*, s. 7-14. O. Retowski, *Die Münzen der Komnenen von Trapezunt, Numizmatičesky Sbornik*, I (Moskova 1911), s. 113.

⁹⁵ Pfaffenhoffen, *a.g.e.*, s. 15-70.

⁹⁶ Ν. Η Τραπεζοῦς, Πανδώρα. Σύγγραμμα περιοδικὸν ἐκδιδόμενον δις τοῦ μηνός, I (ἐν Ἀθήναις, 1850-1851), s. 352-355.

⁹⁷ Örneğin, Lercari hakkında bkz. W. Miller, *Trebizond* (Londra, 1926), s. 35-38.

⁹⁸ Finlay 26 Ocak 1875'te Atina'da ölmüştür. *Dictionary of National Biography*'ye göre 1876 tarihi verilen onun gözden geçirilmiş eserinin Oxford baskısında açıklanamaz bir hatadır. Tozer'in yedi ciltlik gözden geçirilmiş baskısı *A History of Greece from its conquest by the Romans to the present time B.C. 146 to A.D. 1864*. Finlay'ın kesin olmayan ölüm tarihi (26 Ocak 1876) I. cilt s. xlix'de verilmiştir.

tüm yayımlanmış kaynakların dikkatli bir incelemesiyle Fallmerayer, büyük ölçüde eleştirel zekâsını gösterdiği Trabzon tarihini yazmıştır.⁹⁹ İnançlı bir Yunan hayranı olan Finlay, Rumların Türklere karşı mücadelesinde yer almış ve sonunda bağımsız Yunan topraklarına yerleşmeye karar vermişti. Finlay, Ocak 1875'te Atina'da ölmüştür.

1855'te yazılan gözden geçirilmiş baskının ilk beş cildinin ön sözünde şunları okuyoruz: “1204'te Konstantinopolis'in işgali Bizans İmparatorluğu'nun Doğu eyaletlerinde Trabzon İmparatorluğu diye anılacak yeni bir Rum devletinin kurulmasına sebep olmuştur. Onun varlığı Yunan tarihinde ilginç bir olaydır, öyle ki yönetim Avrupa tarzından ziyade Asya'nın etkisini gösteren özellikleriyle karakterize edilmiştir. İberyâ ve Armenya monarşilerine güçlü şekilde benzerlik gösterir. İki buçuk yüzyıl boyunca süren Trabzon İmparatorluğu'nun önemli bir evresi, onun politik gücünden ya da Yunan medeniyetinden ziyade ticari konumu ve kaynaklarına dayanmıştır. İmparatorluğun var oluşu Yunanistan'ın kaderi ve talihi üzerinde küçük bir etki ortaya koymuştur, bu nedenle 1461 yılında şehrin Türkler tarafından fethedilmesi çok az ilgi çekmiştir.”¹⁰⁰

Finlay, Trabzon İmparatorluğu tarihinde sadece siyasi meselelerle ilgilenmemiş ayrıca imparatorluğun ticari ilişkileri, içyapısı, sosyal ve ekonomik problemleri üzerine de durmuştur. Bu bakımdan Fallmerayer'in eserini devam ettirmiştir, fakat Fallmerayer'in, imparatorluğun sosyal ve ekonomik problemlerini etraflıca incelemeyeceğini ya da sonuç itibarıyla ele almadığını hatırlamalıyız. Gerçekten de bugün bile bunu yapmak için yeterli materyalimiz yoktur. Finlay'ın Trabzon'un iç tarihinin anlatımı, genel bir anlayışa ve sıklıkla kendi zamanında gerçekleşen olaylarla yaptığı mukayeselere dayanmıştır.

Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi'nde onun giriş cümleleri ilgiden yoksun değildir: “Trabzon İmparatorluğu bir rastlantı sonucu ortaya çıkmıştır. Hiçbir insanî gereksinim onu var etmemiştir. Popüler kaynaklar bu gerekli değişimin hiçbir gelişimine maruz kalmamıştır. Ne nüfusun zenginliğinde ya da bilgisinde artış olmuş ne de onları bağımsız bir statü üstlenmeye ve başkentlerinin bir imparatorluk şehri statüsünde olma iddiasına zorlayan millî gücün herhangi bir ani yükselişi olmuştur... Trabzon İmparatorluğu'nun görkemi sadece romanlarda mevcuttu. Trabzon yönetimi, istikrarını sadece köklü bir sivil yönetim düzeninin devamı olmasına ve herhangi bir sosyal ihtilali etkileyecek girişimde bulunmamasına borçludur.”¹⁰¹

Finlay'ın, *History of Trebizond* adlı eserinin sonundaki çok uzun paragraf için okuyucudan müsamaha istiyorum. Çok iyi tanınan İngiliz tarihçi E. A. Freeman, Finlay'i “münferit düşünür, çalışkan, düşüncelere dalmış ve kendi kapısında gördüğü problemleri çözmek için iki yüz yılın olaylarını kaydeden” olarak betimlemiştir.¹⁰² Finlay'ın alıntısı Trabzon İmparatorluğu'nun tarihi konusunda derin bir karamsarlık aşılacaktır ve bu alıntının Finlay'i, tarihin günümüz politik olaylarını

⁹⁹ Finlay, IV, 307, n. 1.

¹⁰⁰ Finlay, I, s. xix.

¹⁰¹ Finlay, IV, 307, 308. Finlay'ın *History of Greece and of the Empire of Trebizond* (Edinburgh ve Londra) adlı eserinin 1851 baskısında bu paragraf 353-354 sayfalarında bulunmaktadır. Eğer hatalı değilsem yukarıda alıntılanan paragrafın sonu 1851 baskısında çıkarılmıştır.

¹⁰² E. A. Freeman, *Historical Essays*, III (Londra 1855), s. 243.

ve sosyal problemlerini daha iyi anlamamızda bize yardımcı olması gerektiğine inanan uzun bir tarihçiler listesine eklemesi ilginçtir. O, şöyle yazmıştır:

Bu Yunan Devleti'nin tarihinin sonunda insan ırkına bahşedilen herhangi bir faydayı boşu boşuna arıyoruz. O, geçmiş ile geleceği bağlayan olayların selinde önemsiz bir girdap gibi görünmektedir. Selin fırtınalı çalkantısı yaşam suyunun bir tek damlasını safılaştırmadı. Yine de halk, zamanının milletlerinin çoğunun üzerinde büyük avantajlar sağlamıştır. Lazların yerli ırkı Doğu'daki en yakışıklı, güçlü ve cesurlardan biriydi. Toprağın çocukları olana kadar deniz kenarındaki şehirlerde ikamet eden Grek müstemlekeçiler entelektüel yeteneklerinde daima yüksekte yer almışlardı. Ülke, yeryüzünün en verimli, güzel ve yararlı yerlerinden biriydi. İmparatorluk muntazam bir mülki idareye ve çok iyi bir hukuk sistemine sahipti. Dinleri Hıristiyanlıktı ve rahipler Ortodoksluğun saflığıyla övünüyorlardı. Fakat tüm bu avantajların sonuçları gerçekten de yetersizdi. Lazların cesareti gururlu bir aristokrasinin serfliğinden biraz daha iyiydi. Yunanlar yozlaşmış bir sarayın köleleriydi. En iyi mirasları olan muhteşem dilleri ve zengin edebiyatlarını ihmal etmişlerdi. Roma idaresinin ve hukukunun sistematik yapısı, baskının bir aracına dönüşmüştü. Halk, İtalyan tüccarlar ve Türk savaşılar tarafından benzer şekilde aşağılanmış ve hor görülmüştü. Hıristiyanlığın kendisi kiliseyle ilgili bir kuruma dönüşme yoluna girdi. Konstantinopolis'e bağlı olan kilise bile millî olmanın erdemine sahip değildi. Onun sadece maskaralığı ünlüydü. Yunan batıl inancının yanı sıra Kolhis paganizminin de bir yaratıcısıymış gibi görünen Aziz Eugenios, Trabzon Hıristiyanlığında önemli bir figürdü. Toplumun saran en büyük sosyal aksaklık, tarihinin her sayfasında kendini gösteren aşırı bencillikti. Dokuz kuşaktan beri bir özgürlük aşkı ya da vatanseverlik ruhu hiçbir Yunan'da bulunmuyordu. Bozuk bir eğitim sisteminin öylesine utanç verici etkileri sonucunda oluşan toplumun durumu, ilginin yanında hürmet ve cömertliğin bağıyla farklı insan gruplarını birbirine bağlayan mahalli ve yerel kurumların genel bir eksikliğinden kaynaklanmış olmalıdır. Onlara düzenli bir disiplin uygulanıp eğitilmedikçe, bireysel olarak vatandaşlar, toplumla ilişkilerindeki günlük yaşantılarında görevlerine aşına asla hiçbir pratik bilgi kazanamazlar. Kuşkusuz iyi yöneticiler yetiştirmek, iyi öğrenciler yetiştirmekten çok daha zordur fakat ikincisi de kolay bir iş değildir. Hiçbir kanun tek başına özsayıgı duygusunu oluşturamaz ve utanma duygusunun arandığı yerde en iyi kanunlar bile faydasızdır. Vicdan hassasiyetini oluşturan eğitim; yasama, hukuk ve politik kabiliyetin en yüksek kültüründen daha değerlidir. Tüm ülkelerdeki ulusal eğitimin genel olarak en fazla ihmal edilen ve en önemli kısmı bireyin ulusla başlıca ilişkisidir. Her köyün bağımsız bir ülke olarak kabul edildiği Hellen özerklik sisteminden ortaya çıkan daimî fikir ayrılığı ve yoğun bencillik, bağımsızlığın en temel dayanağı ve sosyal refahla daha yüksek sınıfları bezdirmiştir.

Despotizm, anarşiye karşı tek önlemmiş gibi düşünülüyordu. Belki de toplumun mevcut durumunda despotizm, sadece adalet yönetiminde tarafsızlığın bazı aşamalarının güvencesinin aracı olarak gücü yetendi, fakat despotizm daima halkın zenginliğinin hızlı bir yok edicisi olmuştur. Atinalı demokratların despotizmi bağımsız Yunan şehirlerinin ve Ege adalarının zenginliğini yiyip bitirmişti. Roma İmparatorluğu'nun despotları Fırat Nehri'nden okyanusa kadar tüm ülkelerin birikmiş zenginliklerini ortadan kaldırmıştı. Bizans ve Trabzon İmparatorlukları, zayıflığın imparatorluk hükümetinin esas yeteneğiyle mücadele eden düzen ve hukuka saygı

duymaya zorladığı Roma tiranlığının ılımlı değişimiydiler. Fakat ortaya çıkışının en erken zamanlarından beri Trabzon İmparatorluğu'nda Roma yönetiminin ve hukukunun gücü zayıftı ve hem hükümet hem de halk bir anarşi devleti içine düşme tehlikesine kadar sürekli olarak daha da zayıfladı.¹⁰³

Bu alıntı 1877 baskısındanadır. 1851 baskısında aşağıdaki cümleler bir başlangıç olarak yer almıştır: “Fakat Trabzon İmparatorluğu'nda” “toplumun tüm eksikliklerine ve hükümetin tüm hatalarına rağmen, muhtemelen Trabzon İmparatorluğu'nun, mevcut olduğu iki buçuk yüzyıl boyunca Doğu'daki büyük halk kitlelerinin durumunda faydalı bir değişimi etkilemeye katkısı olmuştur. Gerçekten de bu değişim insanoğlunun genel durumunun gelişimiydi ve Trabzon tarihinin kapsamı içine düşmektense toplumun daha genişletilmiş bir görünümünde izi sürülmeliydi.”¹⁰⁴ Anlaşılan Finlay, Trabzon İmparatorluğu hakkında, sonraki yıllarda 1851'den daha karamsardır.

Bu uzun paragraf oldukça ilginçtir. Çünkü bu metin Finlay'in Trabzon İmparatorluğu'nun geniş ama olumsuz bir değerini ifade ettikten sonra beklenmedik bir şekilde epeyce despotizmin, tiranlığın ve demokrasinin genel bir fikrine geçerek onları vurgular. Bu fikirler onu imparatorluktan alıp uzaklaştırmıştır.

Finlay'in *History of the Empire of Trebizond* (Trabzon İmparatorluğu Tarihi) eseri, XIX. yüzyılın ikinci yarısında konu üzerine yazılmış kuşkusuz en iyi çalışmadır. Eser, XIX. yüzyılın ilk yarısında sahadaki en büyük başarı olan Fallmerayer'in kitabına şayan bir emsaldir ancak Fallmerayer'in sadece mükemmel bir eser yazmadığı ayrıca Trabzon'un bilimsel tarihinin temelini attığı da vurgulanması gereken bir noktadır. Finlay kıymetli eserini bu temelin üzerine inşa etmiştir.

1865'te Finlay'in *History of the Empire of Trebizond* adlı eserinin Fransızca kısa bir özeti *Revue Britannique*'de yayımlanmıştır. Yetmiş altı sayfa olan makale *Revue*'nun üç cildinde imzasız olarak çıkmıştır.¹⁰⁵ Makalenin sonunda anonim derleyici, yukarıda İngilizce orijinalinde verdiğimiz Finlay'in kitabının sonuç paragrafının Fransızca bir tercümesini yapmıştır.¹⁰⁶ Yukarıda belirttiğimiz gibi 1851 baskısının bu tercümesi 1877'de Tozer tarafından gözden geçirilen yeni baskısının sonuç kısmından farklıdır. Finlay, kararsız olduğu halde Tozer tarafından yeniden yayımlanan eserin baskısından ziyade ilk baskısında nispeten daha iyimserdi. *Revue Britannique*'de bu makalenin yayımlanmasından hemen sonra 'H αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζούντοϋς başlığıyla 1865-1866'da çok az bilinen bir Yunan dergi *Khristallis* (Χρυσάλλις)'de çağdaş Yunanca olarak yeniden yayımlanmıştır.¹⁰⁷ Ne mütercimim

¹⁰³ Finlay, IV, s. 425-427. Ayrıca genel bir bakış açısıyla Fallmerayer'in *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* (Münih 1827) s. iii-xii'de önsöz ile karşılaştırın.

¹⁰⁴ Finlay, *The History of Greece and of the Empire of Trebizond 1204-1461*, (Edinburgh ve Londra 1851), s. 496-498.

¹⁰⁵ Anonymus, “L'Empire de Trébizonde,” *Revue Britannique, Revue Internationale*, II (Nisan, 1865), 281-308; III (Mayıs), 27-56; Haziran, s. 345-365.

¹⁰⁶ *Revue Britannique*, III (Haziran, 1865), s. 363-365.

¹⁰⁷ İncelemenin başlığının tamamı şöyledir: Χρυσάλλις σύγγραμμα περιοδικόν ἐκδιδόμενον δις τοῦ μηνὸς ὑπὸ Θ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως καὶ Ντέκα Δ. Πασχαλίδου, III (1865), s. 697-703; IV (1866), s. 3-7, 36-42, 65-69, 73-77, 117-119, 127-130, 164-166, 247-251, 280-285. *Χρυσάλλις*'in ilk cildi 1863'te yayımlanmıştır; bu inceleme sadece 4 cilttir (1863-1866). Bu incelemeyi Paris'te ya da Amerika Birleşik Devletleri'nde elde etme şansım olmadığı için

adı ne de *Revue Britannique*'nin cildi belirtilmiştir. Çevirinin sonuna şu not eklenmiştir: “Bu makaleyi, Sn. Finlay’ın *La Grèce ou Trébizonde au moyen âge* başlıklı olağanüstü bir eserinin *Revue Britannique*’ndeki kısaltılmış bir çevirisinden aldık.”¹⁰⁸

1854’te A. Kunik’in kaleminden Rusça *Trabzon İmparatorluğu’nun Kuruluşu* adlı muhteşem bir çalışma yayımlandı. Bu çalışma sadece Trabzon İmparatorluğu’nun kuruluşu gerçeğiyle ilgilenmesine ve onun tarihini anlatmamasına rağmen imparatorluğun genel karakterini daha iyi anlamamız için çok önemlidir. Genel itibariyle bu çalışmanın ihmal edilmemesi gerektiğine inanıyorum.¹⁰⁹ Kunik, selefleri Fallmerayer, Pfaffenhoffen, Finlay ve Medovikov’un (1849 Rusça) eserlerinde imparatorluğun kuruluşuyla bağlantılı bazı hataları düzeltmiştir ve şaşırtıcı zekâsı ve ilginç kanıtıyla ilk kez Gürcistan ve Gürcü Kraliçesi Thamar’ın imparatorluğun kuruluşunda oynadığı son derece önemli rolü göstermiştir. Trabzon İmparatorluğu’nun açılış sayfaları için Kunik’in aydınlatıcı çalışması sonraki araştırmalar için daima kuvvetli bir temel olarak takdir edilmelidir. Bununla beraber Rusça yazılan bu çalışma ne yazık ki Avrupalı bilim adamlarına yabancı kalmaya devam etmektedir. W. Miller’in yeni kapsamlı monografisi *Trebizond: The last Greek Empire* adlı eseridir (1926). O, heybetli bibliyografyasında Kunik’in çalışmasından bahsetmesi hatasını yapmıştır.

S. Ioannides (Σ. Ἰωαννίδης) tarafından yazılan *History and Statistics of Trebizond* adlı eser Konstantinopolis’te 1870’te Yunanca olarak basılmıştır.¹¹⁰ Yunan yazar sadece Trabzon İmparatorluğu’nun dönemiyle ilgilenmemiş aynı zamanda Türk yönetimi zamanından kendi dönemine kadar şehrin tarihi ve genel durumuyla da ilgilenmiştir. Ioannides’in eserinin Ortaçağ Trabzon’una ayrılmış bölümü Fallmerayer’in ve Finlay’in eserlerini temel almıştır. Sık sık basitçe Fallmerayer’in anlatısını tekrarlamış bazen de onu değiştirmiştir ama bu konuda daima başarılı ya da isabetli olamamıştır.¹¹¹ Ioannides’in eserinin, ortaçağ Hıristiyan imparatorluğunun önyargısız bir çalışmasının yapılmasının imkânsız olduğu Türkiye gibi bir ülkede yazıldığını ve basıldığını da unutmamalıyız. Trabzon İmparatorluğu konusunda Ioannides’in eserinin bir değeri yoktur fakat Sultan yönetimindeki Trabzon hakkında ilginç bilgiler içermektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi 1877’de editör H. F. Tozer, G. Finlay’ın *History of Greece* adlı 7 ciltlik eserini gözden geçirmiş ve yeni baskısını yapmıştı. Eserde Trabzon İmparatorluğu tarihiyle ilgili kısım özellikle yeniden şekillenmişti.

ünlül Yunan Bizantolog Atina Üniversitesi Profesörü Phaedon Coucoulès’ten (Φαίδων Κουκουλές) gerekli bilgiyi talep ettim. Yardımından dolayı burada ona içtenlikle teşekkürlerimi sunarım.

¹⁰⁸ Χρυσόλλης, IV (1866), s. 285.

¹⁰⁹ A. Kunik, “Trabzon İmparatorluğu’nun Kuruluşu”, *Uchenyya Zapiski of the Imperial Academy of Sciences in St. Petersburg*, birinci ve üçüncü kısım, II (1854), s. 705-733.

¹¹⁰ Σ. Ἰωαννίδης, *Ἱστορία καὶ στατιστικὴ Τραπεζούντου* (İstanbul 1870).

¹¹¹ Örneğin bkz. A. Vasiliev, “The Foundation of the Empire of Trebizond”, *Speculum*, XI (1936), s. 10 ve 6. dipnot.

Aynı yıl 1877'de Türkiye'de, Trabzon Tarihi, malum Şakir Şevket tarafından Türkçe basıldı (Hicri 1294 yılında).¹¹² Bu kitabı görmedim fakat kitap hakkında, Rus ordularının Trabzon'u işgal ettiği 1916'daki son büyük savaş sürecinde Trabzon metropoliti Khrisanthos tarafından kurulan Trabzon *Oi Κομνηνοί* Grek dergisinde 1916'da yayımlanan Yunanca bir rapor sayesinde bazı fikirlerim var.¹¹³ Raporun yazarı bir Yunan'dı, Ἰσραήλ Σ. Βασιλειδης. Ona göre Şakir Şevket, çoğunlukla, ziyadesiyle övdüğü Türk dönemiyle ilgilenmiştir. Türk hâkimiyeti öncesi Trabzon İmparatorluğu dönemini pek çok korkunç hatayla çok kısa ve yüzeysel olarak ele almıştır.¹¹⁴

1886'da W. Fischer, *Tarihte Trabzon ve Önemi* başlıklı Trabzon tarihinin incelemesini kısa ama oldukça mahirane bir şekilde Almanca yayımlamıştır.¹¹⁵ Trabzon İmparatorluğu otuz dokuz sayfalık eserde sadece on altı sayfayı (s. 23-39) işgal etmiştir. Günümüzde pek çok tarihçinin karşı çıktığı Finlay'ın teorisini takip eden Fischer, Aleksios ve David'in Gürcistan'a gitmek için Konstantinopolis'i 1185'te değil 1204'ten kısa bir süre önce terk ettiği görüşünü savunmuştur. Fischer şöyle yazar: "birinin, özellikle iki buçuk yüzyıldır varlığını devam ettiren imparatorluğun daha kurulmadan zaten ölüm tohumunu içerdiğini söylemesi şaşırtıcı değil midir?"¹¹⁶ "Trabzon'un düşüşüyle Anadolu'daki Yunan kültürünün son kalesi de yok olmuştur."¹¹⁷ Trabzon'un Ortaçağ literatüründe müstesna bir yer tuttuğu bilinir. Trabzon gibi hiçbir diğer şehir, Konstantinopolis bilse, çeşitli halklarının temsilcilerinden bu kadar hevesli övgü ortaya çıkarmamıştır. Üç Yunan, XI. yüzyılda Mikhael Psellos,¹¹⁸ XV. yüzyılda Trabzon'da doğan İznikli Bessarion ve onun çağdaşı İoannes Eugenikos; XIV. yüzyılda bir İtalyan olan Francesco Balducci Pegolotti,¹¹⁹ XV. yüzyılın başında bir İspanyol olan Ruy Gonzales de Clavijo; XIV. yüzyılın sonunda bir Alman, Bavyeralı bir asker olan Johannes Schiltberger; bunların hepsi Trabzon'a hayranlıklarını bildirmişlerdir. Fischer çok iyi bir biçimde şu yorumda bulunmuştur: "tüm bu *enkomion*lardan Trabzon ve komşularının bir res-mini tasvir etme görevi yararlı olacaktır."¹²⁰ Fischer'in incelemesi yazarın bağımsız araştırmasına dayanan

¹¹² Şakir Şevket'in ismini F. Babinger'in *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig 1927) eserinde bulamadım.

¹¹³ *Oi Κομνηνοί* Dergisinin yirmi dokuz sayısı 29 Mayıs 1916'dan (Eski tarz) 28 Mayıs 1927'ye kadar basılmıştır. Bkz. W. Miller, *Trebizond. The Last Greek Empire*, (Londra 1926), s. 134.

¹¹⁴ *Oi Κομνηνοί*, 1916, no. 8 (115-116); no. 10 (165-167), no. 11 (184-187).

¹¹⁵ W. Fischer, *Trapezunt und seine Bedeutung in der Geschichte, Zeitschrift für Allgemeine Geschichte*, III (Stuttgart 1886), 13-39.

¹¹⁶ Fischer, *a.g.e.*, s. 25-26.

¹¹⁷ Fischer, *a.g.e.*, s. 38-39.

¹¹⁸ Fischer burada Trabzon'da doğan patrik John Xiphilinos'un anısına cenaze törenindeki söylevde Mikhael Psellos tarafından araya sıkıştırılan Trabzon'un güzelliklerinin övüldüğü kısmı belirtiyor. Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, IV (Paris 1874), s. 424-425.

¹¹⁹ Bu ifadede Fischer hatasız değildir. Pegolotti ne Trabzon'u övmüştür ne de betimlemiştir. O sadece özellikle de paralar ve ölçüler üzerinden Trabzon hakkında bazı ticari bilgileri vermiştir. Bkz. Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della mercatura*, ed. Allan Evans (Cambridge, Massachusetts, 1936), s. 29, 31-32.

¹²⁰ Fischer, *a.g.e.*, s. 14. XV. yüzyılda Trabzon'u ziyaret eden İspanyol seyyahlara Pero Tafur'u eklemeliyiz.

orijinal bir çalışma olmasa da Trabzon'un tarihini ve önemini kısa bir taslaktan anlamaya çalışan bazı okuyuculara tavsiye edilebilir.

1898'de Odessa'da (Rusya) T. E. Evangelis tarafından modern Yunanca, En Eski Zamanlardan Günümüze Bir Trazon Tarihi (M.Ö.756-M.S. 1897) başlıklı bir eser yayımlanmıştır.¹²¹ 279 sayfadın 137 sayfa Trabzon İmparatorluğu tarihine (s. 46-183) ayrılmıştır. Yunanca sayfa numaralarıyla girişte, önceki literatürün özellikle modern Yunanca literatürün faydalı bir incelemesi vardır ama Afzelius'un doktora tezi *De Imperii Trapezuntino* (1824) ve Kunik'in imparatorluğun kuruluşuna dair temel çalışması (1854) eklenmemiştir. Yazar imparatorluğun kuruluşuna dair inanılmaz bir hata yapmıştır. O, Trabzon'un ilk imparatoru Aleksios Komnenos için şöyle diyor: "1143'ten 1180'e kadar Konstantinopolis'i yönetmiş Manuel Komnenos'un bir oğlu ve I. Andronikos'un torunu (1183)" ve Gürcü kraliçesi Thamar'la ilgili "bu Andronikos'un kızı ve Aleksios ile David'in babası Manuel'in kız kardeşi."¹²² Bu tam bir karışıklıktır. Bizans imparatoru I. Andronikos (1182-1185) gerçekten de Trabzon'un ilk imparatoru Aleksios'un büyük babasıydı fakat Andronikos'un oğlu ve Aleksios'un babası Manuel, hiçbir zaman bir Bizans imparatoru olmamıştı. Sadece 1185 yıkımında helak olan Komnenos ailesinin bir prensiydi. Thamar da doğal olarak ne Andronikos'un kızı ne de Manuel'in kız kardeşiydi.¹²³ Evangelides Trabzon'un 1461'deki düşüşünü doğru bir şekilde tarihlendirmiştir.¹²⁴ Bazı hatalarına rağmen genel anlamda bu eser özenli bir şekilde belgelendirilmiştir.¹²⁵ Ayrıca bu eser Konstantinopolis'te S. İoannides tarafından 1870'te yayımlanan diğer Yunanca eserden daha büyük faydasıyla Yunanlar tarafından kullanılabilir. Evangelides'in Odessa'da (Rusya) basılan eserinin Yunanistan ya da Türkiye'deki okuyucular arasında iyi bilinir olup olmadığının farkında değilim.

1898'de Evangelides'in eserinin yayımlanmasından büyük savaşın zamanına kadar Trabzon İmparatorluğuna ilgide bir duraklama dönemi olmuştur. 1916'da¹²⁶ Rus orduları tarafından Trabzon'un işgali bu ilgiyi yeniden uyandırmış ve 1916'da halkın ilgisini karşılamak için biri İngilizce diğeri Rusça olmak üzere iki girişim olmuştur. Her iki yayının da bilimsel açıdan tarafsız olmanın mümkün olmadığı bir durumda, yani Trabzon'un Ruslar tarafından işgali döneminde yazıldığını unutmamalıyız.

Trebizond, a lost empire başlığıyla popüler nitelikteki oldukça kısa İngilizce bir makalenin yazarı John T. Bramhall'dir.¹²⁷ Eser en fazla Finlay'in kitabına dayanmaktadır ve Fallmerayer ve Edwin Pears'in (*Destruction of the Greek Empire*) isimlerinden de bahsetmektedir. Bramhall şöyle der: "Eğer Trabzon İmparatorluğu Dr.

¹²¹ T. Ευαγγελίδου Ἱστορία τῆς Τραπεζούντος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (756 π. χ.-1897). Ἐν Ὀδησσῷ, 1898, s. 279.

¹²² Ευαγγελίδης, *a.g.e.*, s. 46-47.

¹²³ Bkz. A. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 7. Prens Cyril Toumanoff, "On the relationship between the founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamer", *Speculum*, XV (1940), 299-312. [Bu makale Murat Keçiş ile Murat Hanar tarafından dilimize kazandırılmış ve *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*'nin 2017 yılı 11. cildi 22. sayısında yayımlanmıştır. ç.n.]

¹²⁴ Ευαγγελίδης, *a.g.e.*, s. 160.

¹²⁵ Yazar, Trabzon paraları ve mühürleri üzerine de birtakım bilgiler vermektedir (s. 181-183).

¹²⁶ Ruslar 1916'da Trabzon'u aldı ve 1918'de orayı tahliye etti.

¹²⁷ John T. Bramhall, "Trebizond, a lost empire", *Open Court*, XXX (Chicago, 1916), 329-334.

Finlay'ın iddia ettiği gibi bir rastlantı sonucu ortaya çıktıysa onun tarihi de ünlü seyyah ve arkeolog Profesör Fallmerayer'in Venedik'te Kardinal Bessarion'un kütüphanesindeki kalıntılarda Mikhaıl Panaretos'un Kroniğini tesadüfen buluşu gibi başka bir rastlantı sonucu dünyaya duyurulmuştur. Bu Ortaçağ imparatorluğunun tarihi, bu keşiften önce karanlık çağın tozları ve harabeleri içine gömülmüştü.¹²⁸ “Asker ve Bavyalı liberal Fallmerayer'in Venedik elyazmalarına ilgisinin nasıl oluştuğunu” göstermek için Bramhall, Fallmerayer'in hayatının kısa bir taslağını verir.¹²⁹ “Fakat Trabzon'un kayıp imparatorluğunun tarihine en güçlü ışığı, Bessarion'un Eugenikos'u¹³⁰ ya da Panaretos'un Kroniği değil daha sonradan keşfedilmiş olan, kendisini ‘Adalı’ olarak isimlendiren Kritovoulos'un çalışması tutmuştur.”¹³¹ Finlay'ın görüşüne uygun olarak Bramhall şöyle düşünür: “Latin istilacılar Konstantinopolis'i ele geçirmek üzereyken korkunç tiran olan Andronikos Komnenos'un torunları iki genç Rum prens Trabzon'a kaçtı-onlardan biri olan Aleksios imparator olarak övgüyle karşılandı, gösterişli ‘Büyük Komnenos ve dindar Romalıların imparatoru’ unvanını aldı.”¹³² Trabzon'un düşüşünün betimlenmesinden sonra Bramhall, ağıt üslubuyla konuyu şöyle bağlar: “Ve zenginliğiyle, zenginliğinin yarattığı lüksüyle, prensesleri Bizans imparatorlarına, batılı asillere ve Müslüman (metinde aynen) sultanlara gelin olan kadınlarının güzelliğiyle ünlü Bizans İmparatorluğu böylece sona erdi.”¹³³ Bramhall hatalı bir biçimde Kardinal Bessarion'u Konstantinopolis patriği diye adlandırmıştır.¹³⁴

Bramhall'ın makalesi, sonuç paragrafından da anlaşılacağı üzere 1916'da, Trabzon'un Rus işgalinin etkisi altında olduğu dönemde derlenmiştir. “Yaklaşık beş yüz yıldır Türklerin elinde olan bu önemli ticaret şehrinin ele geçirilmesinin verdiği manevi faydaya rağmen Trabzon'un Ruslara karşı stratejik üstünlüğü büyütülemez... Neredeyse bir yüzyıl önce Almanya'nın köylü âlimi Fallmerayer'in de işaret ettiği gibi Rus orduları Erzurum ve Trabzon'un ileri karakollarını aldığı hem Avrupa'da hem de Asya'da Türk İmparatorluğu'nun yazgısı belirlenmiş olabilir.”¹³⁵

Tarihi değerinden ziyade bu makalenin üzerinde tercihen daha uzun bir süre durmamın iki sebebi vardır. Birincisi bu, harici olayların bazen, Trabzon'a göre okyanusun karşısında bulunan Amerika'da olduğu gibi, olay yerinden çok uzak bir mesafede bulunan yerlerde bile neredeyse bilinmeyen tarihsel sorulara beklenmedik bir şekilde nasıl bir ilgi doğurduğuna dair ilginç bir örnektir. İkincisi ise makalenin yayımlandığı Amerikan dergisi *Open Court* (Chicago) Avrupa'da ne bilinir ne de ulaşılabilir.

¹²⁸ Bramhall, *a.g.e.*, s. 329.

¹²⁹ Bramhall, *a.g.e.*, s. 329-330.

¹³⁰ Bramhall burada komik bir hata yapıyor. *Eugenikos*, Bessarion'un yazısının başlığı değildi. Bessarion'un çağdaşı Trabzon'a bir *Encomium* yazarının müellifinin ismidir.

¹³¹ Bildiğimiz kadarıyla XV. yüzyıl tarihçisi Critobulus ya da Kritoboulos Trabzon'un düşüşüne kadar Trabzon tarihinin iyi bir özetini verir. *Tarihinin* başlığında Critobulus ó νησιώτης - Adalı- diye adlandırılmıştır.

¹³² Burada Trabzon imparatorlarının unvanı karışık bir biçimde verilmiştir.

¹³³ Bramhall, *a.g.e.*, s. 332.

¹³⁴ *Aynı eser*, s. 330.

¹³⁵ *Aynı eser*, s. 334.

Aynı askeri durumlar elli dört sayfalık Trabzon: *Tapınakları ve Antikiteleleri* başlıklı bir kitapçığın P. V. Bezobrazov tarafından Rusça yazılmasına ve aynı yıl 1916'da basılmasına sebep olmuştur.¹³⁶ Merhum yazar Bizans tarihinde oldukça iyi bir âlimdi ve orijinal bir çalışmasının olmamasına rağmen onun bu alana katkısı bazı ihmallerle birlikte 1916'da Trabzon İmparatorluğu tarihi hakkında ne bildiğimizin güvenilir bir özetini sunmaktadır. Bezobrazov'un kitapçığının açılış satırları onun kaynağını şöyle açıklar: "Cesur ordularımız Trabzon'u aldığımda tüm Avrupa'nın gözü oraya döndü. Eskiden Doğu'yu yani İran ve Hindistan'ı Konstantinopolis'e ve Konstantinopolis'i de Paris'e yani Batı'ya bağlayan önemli bir ticaret noktasıydı. Bu şehir tüm imparatorluğun başkentiydi ve Kafkas halklarının topraklarının tamamına akan medeniyetin geldiği yerden bir kültür merkeziydi. Uzun zamandan beri Trabzon, Türk akınlarına karşı bir kale olarak hizmet etmişti. Belki de Trabzon önceki önemini yeniden kazanacak ve onun müstahkem mevki Müslüman şiddetinden kaçan Ermeniler için bir himaye olacaktır. Her halükârda Trabzon bizim için olağanüstü derecede önemlidir, tarihi ve eski zamanlardan kalma eserlerini anlamak bizim için bir kazançtır." Kitapçık sekiz bölüm içermektedir. Birincisi (s. 1-17) antik zamanlardan başlayarak özellikle imparatorluk dönemine yoğunlaştığı Trabzon tarihiyle ilgilidir. Bezobrazov, iki çocuğun, Aleksios ve David'in, 1185'te Konstantinopolis'ten çıkartıldığı görüşünü savunan Kunik'in düşüncesini paylaşırken, daha sonra Finlay tarafından savunulan Aleksios ve David'in Konstantinopolis'ten 1185'te değil de 1204'ten kısa bir süre önce (s. 4) ayrıldığı görüşünü yanlış bir şekilde Fallmerayer'e atfetmiştir. Bu kısımda Bezobrazov, Dmitrievski'nin 1917'de yayımlanan *Tipika*'sının üçüncü cildinin sayfalarının düzeltilmiş metnini kullanmıştır ve Trabzonlu veli Aziz Eugenios'un anısına düzenlenen fevkalade dini töreninin Rusça bir tercümesini vermiştir (s. 10-11). Bezobrazov, Trabzon İmparatorluğu'nun 1462 yılında düştüğünü yazmıştır. İkinci bölüm şehrin ticari önemini açıklamaktadır (s. 17-21) ve üçüncüde XV. yüzyılın başından 1900'e kadar Trabzon'u ziyaret eden seyyahları anlatır (s. 21-24). Tabi ki listeye 1438'de Trabzon'u ziyaret eden ve şehrin ve zamanının imparatoruyla görüşmesinin ilgi çekici bir betimlemesini veren İspanyol seyyah Pero Tafur da eklenmiştir.¹³⁷ Dördüncü bölümde Bezobrazov Aziz Eugenios'un kiliselerini ve "altın başlı" Meryem Ana'yı (s. 24-29) ve beşinci bölümde ünlü Trabzonlu Ayasofya kilisesinin tasvirini yapmıştır (s. 29-44). Altıncı bölüm, şehirden yaklaşık otuz mil uzaklıktaki Sümela Manastırı ile alakalıdır (s. 45-48). Yedinci bölümde Bezobrazov, Fransız tarihçi ve arkeolog G. Millet'in çalışmalarını esas alarak Trabzon kiliselerinin türünü ele almıştır (s. 48-52).¹³⁸ Sekizinci son ve kısa bölümde yazar Trabzon'un madeni paraları,¹³⁹ mühürleri ve el yazmaları hak-

¹³⁶ P. V. Bezobrazov, *Trebizond: its sanctuaries and antiquities* (Petrograd 1916), s. 54.

¹³⁷ Bkz. A. Vasiliev, "Pero Tafur. A Spanish Traveler of the fifteenth century and his visit to Constantinople, Trebizond, and Italy", *Byzantion*, VII (1932), s. 75-122. Ch. Diehl, "Un voyageur espagnol à Constantinople," *Mélanges Glotz*, I (Paris 1932), s. 319-327.

¹³⁸ Bkz. G. Millet ve D. T. Rice, *Byzantine painting at Trebizond* (Londra 1936), s. 182, birçok mükemmel levhayla.

¹³⁹ Bezobrazov'un kaynakları arasında O. Retowski'nin temel eserini bulamamak beni şaşırttı. "Die Münzen der Komnenen von Trapezunt", *Numismatischesky Sbornik*, I (Moskova 1911), 113-302 (Almanca).

kında bir kısım bilgiler vermiştir (s. 52-54). Bu çok ilginç kitapçığın sonuç kısmı şöyledir: “Trabzon’da erken Bizans döneminden bize Konstantinopolis’in Ayasofya’sı ya da bazı İsrail kiliseleriyle eşit öneme sahip hiçbir eser kalmamıştır. Bununla beraber Büyük Komnenosların zamanının mimarisi ve Trabzon İmparatorluğu’nun kalıntıları sanatsal bir bakış açısıyla oldukça önemli ve anlamlıdır. Onlar, henüz yeterince çalışılmamış olan Bizans sanat tarihinin son halkasını sunar. Yakın zamanda fethedilen Trabzon’da, kuşkusuz Hıristiyan mabetlerinin korunması, göz önünde bulundurulacak tedbirler arasındadır. Camilere dönüştürülmüş kiliselerden hilal çıkartılacak ve arkeologlar, yüzyıllardır Türk kireci altında gizlenen duvar resimlerini, sıvayı kaldırdıktan sonra büyük ihtimalle keşfedeceklerdir” (s. 54). Bezobrazov’un umutlarının gerçekleşmesi kismet değilmiş. Rus orduları 1918’de Trabzon’u tahliye ettiler ve Türkler, şehri yeniden işgal etti. “Pontus Hellenizmi lehine Batı Avrupa’nın galeyanına rağmen Trabzon, Türklerin elinde kalmaya devam etti. 1923’ün Ocak ayında yeni Türk hükümeti Yunan halkının kalıntılarını da defetti ve Trabzon’un, Hellenizmin Doğu hududu olmasına son verildi.”¹⁴⁰ Bezobrazov’un kitapçığı hiç kuşkusuz Trabzon’un yazgısı üzerine yazılan en gözde parçadır fakat Rus dilinde ve Birinci Dünya Savaşı sürecinde yazıldığı için Batı Avrupa’da ve Amerika’da tümüyle bilinmez kalmaya devam etmiştir.

G. K. Skalieres (Σκαλιέρης) tarafından Modern Yunanca *Trabzon İmparatorluğu* başlığıyla muhtemelen 1921 yılında bir kitap yayımlanmıştır.¹⁴¹ Eser Atina’da yayımlanmıştır ama tarihsizdir; yine de eserin girişinde yazarın imzasıyla “Atina’da, 31 Mart 1921” yazısı vardır.¹⁴² Kitabın başlığı tamamıyla yanıltıcıdır. 110 sayfalık kitabın sadece Ekler kısmında dört sayfa (s. 82-85) Trabzon İmparatorluğu tarihine ayrılmıştır ve bu sayfalar yalnızca Fallmerayer’in eserine dayanmaktadır. Böylece Trabzon İmparatorluğu’nun tarihiyle ilgili Skalieres’in eserinin herhangi bir değeri yoktur. Gerçekten de onun, tarihsel bir amacı yoktu. Hellenlerin saygıdeğer ve İsa-sever kralı XII. Konstantinos ve en dindar kraliçe Sofya’ya adadığı eseri siyasi ve patriotik bir kitapçıktır ve Türklerin elinden Yunan topraklarının bağımsızlığını kazanmak umudundan esinlenerek yazılmıştır. Eserin büyük bir kısmı Armenya ve Pontus’un haritası ve coğrafyası, Kafkasya’da ve Güney Rusya’da Ermenilerin ve Rumların etnografyası, istatistikleri, eğitim sistemleri, doğal kaynakları ve Yunan yerleşimleriyle ilgilidir. Tüm bu bilgiler Türk dönemiyle alakalıdır. Yukarıda belirttiğim gibi Trabzon İmparatorluğu tarihi diğer konuların anlatıldığı Ekler kısmında (s. 79-100) sadece dört sayfa olarak ele alınmıştır. Bibliyografyada Finlay’in ismi geçmemektedir. Esere kullanışlı bir Pontus’un haritası eklenmiştir.

Bramhall’in ve Bezobrazov’un popüler çalışmalarının yayımlanmasından bu yana on yıl geçmiştir. Birinci Dünya Savaşı bitmiştir. Trabzon tekrar Türklerin elindedir. Geç Bizans tarihi ve Levant’ta Latinlere ilgi duyan herkesin bildiği isim İngiliz âlim William Miller 1926’da *Trebizond: The Last Greek Empire* (Londra,

¹⁴⁰ Bkz. W. Miller, *Trebizond. The Last Greek Empire* (Londra 1926), s. 117.

¹⁴¹ Γ. Κ. Σκαλιέρης, *Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος* (1204-1461). Ἐν Ἀθήναις, s.d.; sayfalandırma anlaşılmazdır, s. α’-ς’, 13-110 (sayfa 1-12 arası eksiktir).

¹⁴² *Byz. Zeitschrift*’te, XXIV (1924), 209, Skalieres’in eseri 1921’de yayınlanmış olarak kaydedilmiştir. Dikkatsizlikle bazı tarihçiler onun 1926’da yayınlandığını belirtirler. Bkz. A. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 11, n. 3.

1926) başlığıyla Trabzon İmparatorluğu'nun oldukça kısa fakat iyi ve bilimsel bir tarihini yayımlamıştır.¹⁴³ O, hem bilim adamlarını hem de genel okuyucuyu memnun eden bir kitap yazarak başarılı olmuştur. Giriş ya da önsöz haricinde eser altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümün ilk paragrafı şöyledir:

Trabzon Ortaçağ imparatorluğu, tarihin merak edilenlerinden biridir. Trabzon İmparatorluğu Latinlerin zamanında doğmuş ve Konstantinopolis'in Türkler tarafından fethinden sonra sekiz yıl daha varlığını korumuştur. Trabzon İmparatorluğu yıkıldığında, Bizans'ın büyük imparatorluk ailelerinin birinin soyundan gelen Yunanlar tarafından yönetilen son bağımsız Yunan Devleti'ydi. Mevcudiyetinin iki buçuk yüzyılı boyunca medeniyetin yüksek bir derecesine erişti. Güzellikleri nedeniyle evlenmek için prenseslerine talip olunuyordu. Limanları ticaret için sık sık gidilen yerd fakat tarihi, fazlasıyla zorluklarla doluydu. Orijinal kaynaklar oldukça sınırlıdır: Sıkıcı bir saray kroniği, son dönem Bizans tarihçilerinin ara sıra yaptıkları kayıtlar, birkaç kilise tüzüğü ve antlaşması, kıymetli birkaç seyahatname, iki ya da üç şiir, birkaç kitabe, Cenevizli tarihçilerden kısıtlı referansları ve bazı kıymetli Ceneviz belgeleri. Ama Fallmerayer yaklaşık bir yüzyıl önce Trabzon İmparatorluğu'nu unutulmaya yüz tutmuşluktan ilk kez kurtardığında ve de Finlay'ın ikinci baskısı yarım yüzyıl sonra yayımlandığında bu kaynakların çoğu daha yayımlanmamıştı. İki modern Yunan tarihçinin birisi elli yaşının üzerinde, diğeri yaklaşık otuz yaşındadır.¹⁴⁴

Neredeyse bir nesil önce Profesör Krumbacher 'Yeni bir Trabzon İmparatorluğu tarihi için vaktin geldiğini' yazmıştır.¹⁴⁵ Bu mevcut eser, çeşitli dillerdeki tüm işe yarar materyallerin bir incelemesinin sonucunda böyle bir görevi üstlenme girişimidir. Muzaffer Türkler'in bir kez daha Pontus Hellenizmini yıktıkları bir zamanda, onun Ortaçağ öncüllerini hatırlamak uygun olacak gibi görünmektedir" (s. 7-8). Sonrasında 1204 yılından önce Trabzon'un oldukça kısa bir tarihi takip eder (s. 8-13). İkinci bölüm *The Foundation of the Empire* (1204-1222) başlığını taşır (s. 14-19). Miller, 1185 ve Latin işgali arasındaki dönemde Aleksios ve David adlı iki çocuğun tarihi hakkında hiçbir şey bilmediğimizi belirtiyor (s. 14). Başka bir ifadeyle o, iki kardeşin Konstantinopolis'ten alınarak Doğu'ya 1185 ihtilalinin hemen öncesinde mi yoksa 1204'te Latinlerin Konstantinopolis'i ele geçirmesinden hemen önce mi götürüldüğü sorusunu tamamen görmezden gelmiştir. Bu noktada Miller'in açıkça bilmediği, imparatorluğun kuruluşu hakkında Kunik'in etkili çalışması, onun için büyük bir değerdi. Üçüncü bölüm (s. 20-42) *The Prosperity of the Empire* (1222-1330) başlığını taşır. Bu dönem sırasında imparator II. İoannes (1280-1297), unvanını "tüm Doğu'nun, İberyahların ve deniz aşırı eyaletlerin imparatoru ve otokrati"

¹⁴³ Trabzon tarihinin metninin kendisi küçük bir kitabın (s. 7-124) 117 sayfasını işgal eder. Sonra (s. 125-140) modern çalışmaların hem orijinal otoritelerin hem de belgelerin iyi bir bibliyografyasıyla imparatorların bir listesini ve bir indeks takip eder.

¹⁴⁴ Miller bu iki Yunan tarihçinin kimliğini vermez. O, tabi ki de eseri 1870'te İstanbul'da basılan Ioannides ve eseri 1898'de Odessa'da (Rusya) basılan Evangelides'i demek ister.

¹⁴⁵ Miller, Krumbacher'in bu alıntısına referans vermez. O, Krumbacher'in *Review of Papadopoulos-Kerameus'un* dergisinde bulunur "Fontes Historiae Imperii Trapezuntini", *Byz. Zeitschrift*, VI (1897), 632: "diğer metinler Papadopoulos-Kerameus'un Trabzon kütüphanesini biriktirdiğinde o zaman ayrıca Trabzon İmparatorluğunun tarihi ve coğrafyasını muhtemelen yeniden yazılacak zaman gelecekti."

şeklinde değiştirmiştir. Dördüncü bölüm (s. 43-70) *The Civil Wars and the Religious Foundations (1330-1390)*, iç mücadelelerin, anlaşmazlıkların ve bazı dış zorlukların durumu ağırlaştırmasının çok üzücü bir resmini çizer. Bu süreç boyunca Trabzonlular ile ilerde fatihleri olacak Osmanlı Türkleri arasındaki ilk çekişme gerçekleşir (s. 66). Beşinci bölüm (s. 71-96) *The Decline of the Empire (1390-1458)* ve altıncı bölüm (s. 97-124) *The Fall of the Empire (1458-1461)* imparatorluğun hızlı bir şekilde politik gerileyişinin ve yıkılışının üzücü dönemiyle alakalıdır. Son bölüm 1914-1918 savaşı sürecinde ve savaş sonrası Trabzon'u hakkında bazı bilgiler verir. "Bu ilginç imparatorluğun şöhreti Batı kurgusunda kalmıştır" (s. 117-119) diyerek bitirir. Ayrıca imparatorluğun sınırlı yazınsal ürünleriyle ve XV. yüzyılın Trabzon'u ile de ilgilenmiştir (s. 119-124). Biraz melankolik bir duyguyla Miller'in eserinin sonuç cümlelerini okuyoruz: "Eğer Trabzon İmparatorluğu Bizans'ın ya da İznik'in büyük askerlerini ve devlet adamlarını ortaya koymasaydı, eğer onun yirmi bir hükümdarı arasında kahraman adamlar nadir olsaydı, iki buçuk yüzyıldan fazla bir süreden beri Karadeniz'in çok uzak bölgesinde Hellenizmin meşalesini canlı tutabilir miydi? Tüm çağlarda Grek halkının laneti olan iç kargaşa, imparatorluğun gücünü azalttı; güçlü arazi sahipleri ve yetkili aristokratlar bölünmüş egemen hanedanı gölgede bıraktı ve çok sıklıkla mirasçıların eli babalarına karşı kalktı. Fakat bugün antik Metropolitan kilisesi yeni Müslümanlar tarafından yıkıldığında ve onun papazı Atina'ya sürgün edildiğinde insan geçmişe dönerek Trabzon İmparatorluğu'na pişmanlıkla bakabilir" (s. 123-124).

Miller'in "The Last Greek Empire" adlı kısa tarihi konu üzerine şimdilik en iyi kitaptır, çünkü yukarıda belirttiğim gibi hem bilim insanları hem de genel okuyucu kesimin ilgisini çekmede başarılı olmuştur.

1928 Şubat'ında ölen emekli Rus Bizantinist F. Uspensky'nin *Trabzon İmparatorluğu Tarihinin Ana Hatları* (Leningrad, 1929, s. 162) eseri, kitabın sonuna eklenmiş Trabzon'daki çeşitli abidelerin on bir resmiyle, ölümünden sonra 1929'da yayımlanmıştır. Bu eserin yayımlanması 1914-1918 savaşındaki olaylarla yakından alakalıdır. 1916 Nisan ayında Rus orduları Trabzon'u ve çevresindeki geniş bölgeyi işgal ettiğinde Uspensky'ye Trabzon'un arkeolojik abidelerinin kayıt altına alınması ve korunması görevi verilmiştir. Uspensky, 1916 ve 1917 olmak üzere iki yaz mevsimini Trabzon'da bir keşfin başkanlığını yaparak geçirmiştir. 1918'de Rus ordularının bölgeyi ani bir şekilde tahliye etmesi onun çalışmasını ansızın bitirmiş ve Trabzon arkeolojik araştırmasını sonlandırması gerekmiştir. 1916 yılından başlayarak kitabın gözden geçirilerek basıldığı 1929 yılına kadar Uspensky, Trabzon'la ilgili çalışmasının raporları, Trabzon tarihinin çeşitli taslakları, Trabzon belgelerinin bir tasviri ve yayını gibi birkaç hazırlık niteliğinde çalışma basmıştır.¹⁴⁶ Eserin kendisi esas noktalarını şimdi özetlediğim bir önsöz (s. 1-3), on bölüm, üç ek ve bir indeksten oluşur. İlk bölümde (s. 4-26) Uspensky şehrin topografyasını ele alır ve şehrin planı ile kilise eserlerini betimler. İkinci bölüm (s. 26-43) Komnenosların genç şeceresi konusuyula ve Aleksios Komnenos tarafından Trabzon'daki imparatorluğun kuruluşuyla ilgilidir. Üçüncü bölümde (s. 43-59) Uspensky, ikinci Trabzon imparatoru Andronikos Gidon'un yönetimini anlatır ve Selçuklu Türkleri ve

¹⁴⁶ Bkz. Uspensky, *Outlines of the History of the Empire of Trebizond*, s. 3, n. 1.

Moğollar arasında imparatorluğun tehlikeli durumunu betimler. Dördüncü bölümde (s. 60-71) imparator I. Manuel ve II. İoannes'in (1238-1280) tarihini anlatır ve beşinci bölümde (s. 72-81) Trabzon tarihinin hassas dönemini yani XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılın başlangıcını betimler. Altıncı bölümde (s. 81-90) Uspensky imparatorluğun iç durumuna yönelmiş, imparatorluğun idarî ve askerî bölgelerini ele almıştır. Özellikle Khaldiya bölgesinde bazı yarı-bağımlı beylerin artan gücüne vurgu yapmıştır. İmparatorluğun tarihini anlatmaya bir süre ara veren Uspensky yedinci bölümde (s. 90-99) sınırdaki çok önemli kalelerin ve Limnia Limanı'nın topografyası ve önemine değinmiştir. Sekizinci bölümde (s. 99-113) "Konstantinopolis'e Düşman Tarafların Tasfiyesi" başlığıyla oldukça karışık ve bilinmeyen bir soruna, Konstantinopolisliler ve yerel cemiyetler arasında Trabzon'daki mücadeleye yer ayırmıştır. Dokuzuncu bölüm "İmparator III. Aleksios (1349-1390) ve III. Manuel (1390-1417)." "On dördüncü yüzyılın sonlarında İmparatorluğun sınırları" (s. 114-126), Hellen dünyasının son yıkımına sebep olan Trabzon imparatorluğunun yavaş yavaş düşüşünün önemli dönemini betimler ve onuncu ve son bölüm "Son Büyük Komnenoslar ve İmparatorluğun Yıkılışı" (s. 126-140), 1461'de II. Mehmed tarafından Trabzon İmparatorluğu'nun acınası kalıntılarının fethinin trajik hikâyesini anlatır. Uspensky ilk ekte şehir duvarlarının ötesindeki Aziz İoannes Kilisesinde [Vazelon Manastırında Aziz İoannes Kilisesi] bulunan kitabeyi tasvir edip açıklar (s. 140-149). Kitabeyi 1210-1211 yılına atfeder (s. 145). İkinci ek "Trabzon'daki Ayasofya Kilisesinin çan kulesiyle" (s. 149-154) ve üçüncüsü Trabzon'un iç kalesiyle (Kremlin) ilgilidir (s. 154-158).

Trabzon İmparatorluğu'nun tarihi sıklıkla Bizans tarihinin bir bölümü olarak düşünülmüştür. Uspensky, Trabzon tarihinde yerli Laz unsurları, devamlı Laz eğilimleri destekleyen başkenti Tiflis'ten gelen Gürcü etkisinin önemi ve Trabzon imparatorlarının Laz hayranlığı üzerinde durmuştur. Ek olarak Hellen unsurunun Trabzon İmparatorluğu'nda azınlıkta olduğu unutulmamalıdır. Palaiologos'un Konstantinopolisli İmparatorluğu tüm gücünü Trabzon'daki Helen eğilimlerini arttırmaya ve böylece Trabzon'u Konstantinopolis'e ilhak etmeye yönelmiştir. Ancak Trabzon İmparatorluğu'nu Helenleştirmek için uygulanmış bu yapay ve zoraki uğraşlar yerel Laz, Gürcü ve Ermeni geleneklerini gasp etmekteydi. Diğer taraftan Konstantinopolisle bir barış, Trabzon için gitgide güçlenen komşuları Müslüman prenslerle politika ve evliliklere dayanan ilişkilerden daha az yararlıydı. Düşmekte olan imparatorluğun mutlak mevcudiyeti için daha tehlikeliydi. Aynı zamanda Uspensky, imparatorluk gücünü dikkate almayı reddeden ve kendi bölgelerinde neredeyse bağımsız olan yerli feodal unsurların durmadan büyüyen etkisini pekâlâ göstermekteydi. Fallmerayer ve Finlay'in çalışmalarından sonra Uspensky'nin eserinin konuyu bir adım ileriye taşıdığı kuşkusuzdur. Bununla birlikte kitabının düzeltmelerini yapmasına rağmen eserinin öldükten sonra yayımlandığı unutulmamalıdır. Şayet yaşasaydı eserinde değişiklikler yapabilirdi. Her halükârda Uspensky'nin çalışması, Trabzon topraklarında yazarın kişisel çalışmalarına dayanan ve şimdilik Trabzon İmparatorluğu'na dair en yeni çalışma olmasına rağmen son değildir.

Trabzon İmparatorluğu'nun yeni bir tarihi yazılmayı bekliyor.¹⁴⁷ Uspensky'nin tamamen ülkenin coğrafyasıyla ilgili olan eserinin bir haritaya sahip olmaması da çok yazıktır. Eserinde Uspensky, W. Miller'in *Trebizond. The last Greek Empire*'ı kullanmış ve bazı yerlerde onu düzeltmiştir.¹⁴⁸

Şimdi Bizans İmparatorluğu tarihlerinde ve genel olarak Ortaçağ ile ilgili bazı çalışmaların içinde Trabzon İmparatorluğu'yla ilgili ne bulabileceğimizi göstermek istiyorum. XVIII. yüzyıl ile başlayacağım.

Montesquieu *Considerations on the causes of the Grandeur and Decadence of the Romans* adlı eserinde Trabzon'dan bahsetmez. Hatta 1453'te Konstantinopolis'in düşüşünün hikâyesini anlatırken hataya düşer. Son bölümün (XXIII) son cümleleri şöyledir: "Bayezid tüm diğer sultanları kontrol altına aldı. Türkler, Tatarların elinde yok olmak üzere olmasalardı, sonradan II. Mehmed'in idaresinde yaptıklarını, o zaman yapacaklardı. Sadece şunu söyleyeceğim, son imparatorların idaresinde, Doğu imparatorluğu Konstantinopolis'in varoşlarına kadar küçülmüş, okyanusa döküldüğünde büyüklüğü ancak bir dere kadar olan Ren Nehri gibi sonlanmıştı."¹⁴⁹

Sayısız ve çeşitli eserlerinde Voltaire, özellikle de *Essay on the Manner and Spirit of Nations* adlı eserinde Trabzon İmparatorluğu'ndan bahsetmemelik yapmaz. *Crusaders after Saladin* başlıklı LVII. bölümde Voltaire şöyle yazar: "İmparatorluklarının yıkılmasıyla cesaretlerini kaybetmeyen Komnenosların imparatorluk ailesinden pek çok prensi orada kalmıştır. Aleksios ismini taşıyan onlardan biri, birkaç gemiyle Kolhis'e sığındı ve orada Karadeniz ile Kafkas Dağları arasında Trabzon İmparatorluğu diye anılan küçük bir devlet kurdu. Bu kadarı için imparatorluk kelimesi yanlış kullanılmıştır."¹⁵⁰ Sonra aynı *Essay*'in *Constantinople taken by the Turks* başlıklı XCI. bölümünde Voltaire şöyle der: "Gerçekte sadece bir tane olmasına rağmen sözde Doğu'nun en az üç tane imparatorluğu vardı. Rumların elindeki Konstantinopolis şehri Doğu'nun ilk imparatorluğunu oluşturuyordu, Laskarislerin¹⁵¹ sığındığı ve I. Murat tarafından 1362'de alınan Edirne ikinci imparatorluk olarak telakki edilmişti ve Komnenoslar Trabzon diye anılan antik Kolhis'in barbar bir şehrine çekilerek üçüncü ünlü imparatorluğu kurmuşlardı."¹⁵² Dikkat edilmesi gereken husus Voltaire'nin araştırmacı ruhunun Trabzon İmparatorluğu gibi öyle uzak ve çok az bilinen bir bölgeyi kavramasıdır.

¹⁴⁷ Örneğin bkz Uspensky'nin kitabının Yunanca bir incelemesi *Ἰεραξ* tarafından yazılmıştır ve *Ἀρχαῖον Πόντου*'de basılmıştır VI (ἔν Ἀθήναις, 1935) s. 196-205. İnceleme yazısı şu satırlarla sonlanır: "Trabzon'un, Trabzon İmparatorluğu'nun ve tüm Pontus'un bilimsel bir tarihi henüz yazılmamıştır." (s. 205).

¹⁴⁸ Örneğin bkz. s. 121-122. Cf. Miller, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁴⁹ Montesquieu, *Considerations sur les causes de la grandeur et de la décadence des Romains*. J. Baker tarafından hazırlanan İngilizce tercümesini kullandım (New York 1882), s. 481.

¹⁵⁰ Voltaire, *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, LVII. Bölüm, "Croisades après Saladin", *Oeuvres complètes*. Nouvelle édition, Vol. 11 (Paris 1878), 462. Voltaire'nin bu eserinin İngilizce versiyonu genellikle "Antik ve Modern Tarih" in bir bölümü olarak bilinir.

¹⁵¹ Burada Voltaire yanılır. Lascarislerin ilticası Edirne'ye değil İznik'e dir.

¹⁵² Voltaire, *a.g.e.*, XCI. bölüm, "Constantinople prise par les Turcs", *Oeuvres complètes*, XII (Paris, 1878), 98.

Ünlü eseri *The Decline and Fall of the Roman Empire*'da E. Gibbon birkaç kez Trabzon İmparatorluğu'na değinmiştir. Fakat sadece Du Cange'in "keşfederek"¹⁵³ ortaya çıkardığı yetersiz kaynaklara sahip olması nedeniyle Gibbon tüm ifadelerinde kesin olamamıştır. Örneğin o, anlaşılmaz bir şekilde şöyle yazar: "Andronikos'un soyu kamu talanında, tarihte muğlâk olduğu kadar masalda ünlü olan Trabzon'un hükümlerini zorla gasp etmiştir."¹⁵⁴ Sonra Du Cange'yi takip etmiş ve imparatorluk tarihinin başlangıç aşamasıyla ilgilenmiş ve şöyle yazmıştır: "Uzak ve muğlâk olan başka bir kısım, erdemli Manuel'in oğlu ve tiran Andronikos'un torunu olan Komnenosların soyundan gelen mirasçının elindeydi. Onun ismi Aleksios'du ve büyük lakabı muhtemelen onun yiğitliğinden ziyade endamıyla ilgiliydi. Angeli'nin müsamahasıyla Aleksios Trabzon'un yöneticisi veya dükü olarak atanmıştır. Kökeni ona bağımsızlık arzusu verdi. Unvanını değiştirmeden Karadeniz sahili boyunca Sinop'tan Phasis'e kadar olan toprakları barış içinde yönetmiştir. İsimsiz oğlu ve halefi iki yüz mızraklı askeriyle sultanın hizmetindeki vassal olarak betimleniyordu. Komnenos prensi Trabzon dükünden daha fazlası değildi ve imparator unvanı, Aleksios'un torununun gururu ve imrenmesiyle ilk kez ona yakıştırılmıştı."¹⁵⁵ Du Cange'nin metnine dayanan Gibbon'un ifadesi şimdi düzeltilebilir ve tamamlanabilir. Ünlü Komnenos hanedanına bağlı Aleksios'un Trabzon'u işgalinden sonra, bir zamanlar sadece Konstantinopolisli imparatorların temsilcileri olarak Trabzon'un yöneticilerinin kullandığı dük unvanını taşıdığı iddiası inandırıcılıktan uzaktır. Aleksios'un gözünde 1204'te işgalci ve gaspçı olan Latin imparatorunun imparatorluk unvanını Aleksios kabul etmedi.¹⁵⁶ Gibbon Trabzon'un düşüşünün tarihini doğru şekilde 1461 olarak verir.¹⁵⁷ Panaretos'un *Kroniği*'nin onun elinin altında olmadığını unutmamalıyız.

Alman tarihçi F. Rüks, 1816'da yayımladığı şu an herhangi bir değeri olmayan *Ortaçağ Tarihi Ders Kitabı*'nda Trabzon İmparatorluğu tarihi üzerine birkaç şey söyler. Verdiği bilgiler Du Cange'ye ve İspanyol seyyah Clavijo'ya dayanır. İmparatorluğun kuruluşuna dair Rüks şöyle yazar: "Latin işgali zamanında II. Andronikos'un oğlu Aleksios Dük unvanıyla Kolhis ya da Trabzon eyaletinin yöneticisiydi ve bağımsız bir lider olarak kendini kabul ettirdi."¹⁵⁸ Rüks yanlış bir şekilde Aleksios'u Andronikos'un torunu yerine oğlu olarak belirtmiştir ve daha sonra II. Andronikos adını vermiştir. Rüks paragrafın geri kalanını Du Cange'den almıştır.¹⁵⁹ Fakat Rüks'ün Trabzon İmparatorluğu üzerine birkaç satırı, genel Ortaçağ tarihi hakkında bir ders kitabında imparatorluktan bahseden en erken örneklerden biridir.

1757-1786'da birinci baskısı yapılan Lebeau'nun Fransızca derlemesi *Histoire du Bas-Empire*'nin yeni bir 21 ciltlik baskısı 1824-1836'da yapılmıştır. Yeni baskı Ermeni dili üzerine uzmanlaşan Saint-Martin ve Gürcü tarihi üzerine çalışan Brosset

¹⁵³ Gibbon, LXI. Bölüm, ed. Bury, VI, s. 421, 25. dipnot.

¹⁵⁴ Gibbon, XLVIII. Bölüm, ed. Bury, V, s. 241.

¹⁵⁵ Gibbon, LXI. Bölüm; ed. Bury, VI, s. 420-421.

¹⁵⁶ Bkz. A. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond", *Speculum*, XI (1936), s. 31.

¹⁵⁷ Gibbon, LXVIII. Bölüm; ed. Bury, VII, s. 205.

¹⁵⁸ F. Rüks, *Handbuch der Geschichte des Mittelalters*, (Berlin 1816), s. 131-132.

¹⁵⁹ Bkz. A. Vasiliev, *a.g.m.*, s. 11-12; 31.

olmak üzere iki oryantalist tarafından gözden geçirilmiş ve genişletilmiştir. Her ikisi de Trabzon İmparatorluğu tarihi üzerine bazı değerli materyalleri ilave etmişlerdir. XVII. ciltle başlayan bazı yerlerde Lebeau, Trabzon İmparatorluğu'nu ele alır. Lebeau'nun orijinal metninden Aleksios ve David'in büyük babalarının uzun süre yaşadığı Pontus'a gitmek üzere ayrıldıklarını ve ailelerinin yandaşlarının yardımıyla bağımsız bir devlet kurduklarını okuyoruz... "Tarihte prenslerinin kahramanlıklarından ziyade şövalyelerin romantik hikâyelerinde daha ünlü olan isminin çarpıcı etkisinden dolayı Trabzon İmparatorluğu'nun menşei öyleydi" ... İmparatorluk 1461'de yıkıldı. İki kurucu da dük unvanından memnundu. Aleksios'un büyük torunu İoannes Komnenos imparator unvanını alan ilk kişiydi.¹⁶⁰ Bu metinden anladığımız kadarıyla Lebeau, imparatorluğun kuruluşunda Gürcistan'ın ve Kraliçe Thamar'ın katılımından söz etmiyor. Görünüşe bakılırsa akabinde Du Cange'yi takip ederek Lebeau, Aleksios Komnenos'un imparator unvanıyla değil de dük unvanıyla devleti yönettiğine inanmıştır. İmparatorluğun yıkılış tarihini 1461 olarak doğru vermiştir. Sadece sayfa 255'teki bir açıklamada Brosset, Tafel'in baskısında Mikhail Panaretos'un Trabzon kroniğinden bahseder ve imparatorluğun kuruluşuyla ilgili ilk bölümünden Fransızca bir tercümesini verir. Thamar'ın katkısına işaret edilmiştir, fakat Brosset yanlış bir şekilde onu Aleksios'un babası Manuel'in kız kardeşi olarak adlandırmıştır. Brosset ayrıca Fallmerayer'in eserine de atıf yapmıştır. 256-258. sayfalarda Lebeau, Laskarisler'e karşı David'in mücadelesini anlatmıştır. XVIII. ciltte (1835) Lebeau, Trabzonlu İoannes Komnenos'un "Lazların prensi" olarak imparatorluk unvanını üstlendiği için Mikhail Palaiologos'un hoşnutsuzluğunu yazmıştır ve Lebeau, İoannes Komnenos'un Konstantinopolis'e gitmek için Trabzon'u nasıl terk ettiğini ve orada Mikhail'in kızı Eudokia ile evlendiğini anlatmıştır.¹⁶¹ Brosset 279-281 arasındaki sayfalarda Mikhail Panaretos'un kroniğinin II-V. bölümlerinin Fransızca bir tercümesini vermiştir. XIX. ciltte (1835) Lebeau, XV. yüzyılın başlangıcında Ceneviz ve Trabzon arasındaki ihtilafları ele almıştır.¹⁶² Sayfa 86'da Panaretos'un VI. bölümünün Fransızca bir tercümesini vermiştir. 20. ciltte (1836) Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinde XIII. yüzyılın sonlarında ve XIV. yüzyılda gerçekleşen pek çok olay anlatılmıştır.¹⁶³ Bu cilde ek olarak sayfa 482-509'da Brosset, Panaretos'un kroniğinin VII-LVI bölümlerinin yani sonunun bir Fransızca tercümesini vermiştir. Böylece Brosset, Lebeau'nun çalışmasına ek olarak Mikhail Panaretos'un kroniğinin tam bir Fransızca tercümesini vermiştir (XVII'de, 255, I. bölüm; XVIII, 279-281, II-V bölüm; XIX, 86, VI bölüm ve XX'de 482-509'da VII-LVI bölüm). XXI. ciltte (1836) imparatorluğun 1461'de yıkılışının ve son imparatorun ailesiyle kaçınılmaz kaderinin tarihini okuyoruz.¹⁶⁴

Atina Üniversitesi'nde Yunan profesörü olan K. Paparrigopoulo hacimli 5 ciltlik *En Eski Çağlardan Son Yıllara Kadar Yunan Halkının Tarihi* eserinde Trabzon

¹⁶⁰ Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, ed. Saint-Martin and Brosset, XVII (Paris, 1834), 254-255.

¹⁶¹ Lebeau, XVIII, s. 279-283.

¹⁶² *Aym eser*, XIX, s. 85-87.

¹⁶³ *Aym eser*, XX, s. 123-127 ve s. 462-465.

¹⁶⁴ *Aym eser*, XXI, s. 371-376.

İmparatorluğuna az da olsa yer ayırmıştır.¹⁶⁵ Paparrigopoulo, Aleksios Komnenos tarafından imparatorluğun kuruluşuna dair birkaç cümle söylemiştir. Aleksios'un halası Gürcü kraliçesi Thamar'ın faaliyetleriyle ve alakasıyla imparatorluğun kuruluşu arasında doğru şekilde bağlantı kurmuştur.¹⁶⁶ Sonra imparatorluğun topraklarının sınırlarını,¹⁶⁷ İznik İmparatorluğuyla rekabetini¹⁶⁸ ve son olarak doğru bir şekilde 1461'de vuku bulan Trabzon'un düşüşünü ele almıştır.¹⁶⁹

Paparrigopoulo'sun çağdaşı Alman tarihçi Karl Hopf 2 ciltlik son derece kıymetli eseri *Ortaçağın Başından Son Zamanlara Kadar Yunanistan Tarihi*'nde¹⁷⁰ birkaç yerde Trabzon İmparatorluğu'nun başlangıç sayfalarını ele almıştır. Trabzon İmparatorluğu'nun tarihini yazmayı amaçlamadan özellikle konunun kaynaklarını ve literatürü çok iyi bilen tek yazarın Hopf olduğu inancındayım. O, sadece Fallmerayer, Finlay ve Brosset'e değil aynı zamanda daha önce belirttiğim Kunik'in Rusça çalışmasına da atıf yapmıştır.¹⁷¹ Hopf, öncelikle, daha evvelce müzakere ettiğim Metaksopoulos, Miniati ve Hénin gibi XVII ve XVIII. yüzyılların "sonradan uydu-
rulmuş" yazılarından bahseder. Hopf'a göre onlar sadece şarlatandırlar ve saçmalamışlardır.¹⁷² Thamar'ın güçlü yardımıyla imparatorluğun kuruluşunun kısa bir resmini sunan Hopf, ilk Trabzon imparatoru Aleksios'un kardeşi David'in hikâyesini anlatır. Hopf, kesin olarak 1185'te babalarının zor ölümünün akabinde iki erkek kardeşin Konstantinopolis'ten Kolhis'e güvenli bir şekilde götürüldüğü ifadesinde bulunur.¹⁷³ Hatta Hopf Trabzon'un Kırım yarımadasıyla ilişkisinden bahseder.¹⁷⁴ Bununla birlikte eserin sonraki kısımlarında hem kıtada hem de adalarda tüm ilgisini Latin hâkimiyetindeki eski Bizans İmparatorluğu'nun topraklarına vermiş ve Trabzon İmparatorluğu'nu tamamen göz ardı etmiştir. Bir keresinde Hopf, XV. yüzyılın ikinci yarısında Midilli tarihiyle bağlantılı olarak Trabzonlu Aleksandros'un dul eşinden ve son iki Trabzon imparatoru IV. İoannes ile David'in sürgün edilmiş erkek kardeşinden¹⁷⁵ bahsetmiştir. Hopf, Trabzon İmparatorluğu'nun yıkılışı gerçeğini dahi görmezden gelmiştir.

Hopf'un tarihi, geniş bir okuyucu kitlesine ulaşamamıştır. Daha sonra 1877 ve 1883'te G. F. Hertzberg, Hopf'un eserini temel alarak Trabzon İmparator-

¹⁶⁵ K. Παπαρρήγοπούλου Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων (Atina, 1860-1877). Bu eserin birkaç baskısı vardır. En yeni baskı sonuncusunun notları ve ekleriyle P. Karolides (Π. Καρολίδης) 1925'te Atina'da yayımlanmıştır. Ben Karolides'in baskısını kullandım.

¹⁶⁶ IV (2), 203. Karolides burada (s. 204-206) Thamar ve İmparatorluğun kuruluşunda kraliçenin önemine dair uzun bir not eklemiştir.

¹⁶⁷ V (1), s. 16.

¹⁶⁸ V (1), s. 22; 44.

¹⁶⁹ V (2), s. 74-75.

¹⁷⁰ K. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginne des Mittelalters bis auf die neuere Zeit* (Leipzig, 1867-1868). Ne yazık ki Hopf'un çalışması bir Alman ansiklopedisi Ersch-Gruber, *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, LXXXV ve LXXXVI. ciltlerinde oldukça kısa bir baskı olarak yayımlanmıştır.

¹⁷¹ Hopf, I, s. 210, dipnot 24.

¹⁷² *Aynı eser*.

¹⁷³ Hopf, I, s. 209-210; 220.

¹⁷⁴ Hopf, I, s. 211.

¹⁷⁵ Hopf, II, s. 153.

luğu'nun tarihine birkaç referansla ortaçağ Yunan ya da Bizans tarihinin daha okunabilir iki araştırmasını yaptı. Onun çalışmaları şöyledir: *Antik Çağın Sonundan Günümüze Yunanistan Tarihi* ve *On altıncı Yüzyılın Sonuna Kadar Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*.¹⁷⁶ *Yunanistan Tarihi*'nde Hertzberg, Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşunu yazarken Hopf'un düşüncesinin aksine, III. Aleksios'a ve ardıllarına karşı Haçlıların saldırısı sürecinde yani 1204'ten hemen önce Aleksios ve David'in Konstantinopolis'ten kaçtıkları düşüncesine inanma eğilimindedir.¹⁷⁷ Hopf gibi Hertzberg de Kırımlı Yunanlardan bahseder ve onların Trabzon'daki Romalıların imparatoru olarak Aleksios'a ant içtiklerini söyler. Fakat Hertzberg "Doğunun yeni imparatoru Haçlılarla herhangi bir temas kurmak istemiyordu" bilgisini de eklemiştir.¹⁷⁸ O, ikinci eserinde de aynı hikâyeyi anlatmıştır.¹⁷⁹ Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinden bazı diğer olaylar Hertzberg'in iki eserinde bulunabilir.¹⁸⁰

1879'da Almanya'da (Stuttgart) Ortaçağ tarihi hakkında W. Heyd tarafından *Geshichte des Levantenhandels im Mittelalter* adlı çok önemli bir eser yayımlandı. Birkaç yıl sonra 1885-1886'da bu eserin yazar tarafından düzeltilmiş ve önemli ölçüde genişletilmiş 2 ciltlik yeni bir Fransızca baskısı *Histoire du commerce du Levant au moyen âge* başlığı altında Leipzig'de yayımlanmıştır: Fransızca çeviri Furchy Raynaud tarafından yapılmıştır. 1923'te 1886'nın iki cildi değişiklik yapılmaksızın yeniden basılmıştır. Ben bu çalışmada Fransızca baskısını kullandım.

Yazar Trabzon İmparatorluğu'nun tarihine çok ilgi göstermiştir. Özellikle de Doğu ve Batı arasında aracı bir bağlantı olarak onun ticari ve ekonomik önemine ağırlık vermiştir. Yazarın tüm ifadeleri ve değerlendirmeleri tüm mevcut kaynakların dikkatli çalışmasına ve derin bilgisine dayanmaktadır. Bu nedenle Trabzon İmparatorluğu tarihiyle ilgilenen tüm sayfalar çok fazla kıymetlidir.

İlk olarak imparatorluğun kuruluşunu anlattıktan sonra son derece ilginç bir bölüm olan *Orta Asya'nın Girişi Olarak Kabul Edilen Trabzon*'u yazmış (II, 92-107), Trabzon'daki Ceneviz ve Venedik nüfuzunun ve imparatorluğun çöküşünün işaretlerinin görülmeye başladığı XV. yüzyılın ortalarına kadar onların ekonomik rekabetinin çok renkli ve güvenilir bir araştırmasını vermiştir. Aynı dönem üzerine ticaret yollarıyla ilgili çok ilginç bazı bilgiler *Persia* (İran) bölümünde bulunur (s. 119-131). *Pontos'un Kuzey Kıyısı Kolonileri* başlıklı uzun bir bölümde (s. 156-215) Kırım'ın bazı bölgelerinin Trabzon İmparatorluğu'na bağımlılığına dair atıflar bulu-

¹⁷⁶ G. F. Hertzberg, *Geshichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart*. Zweiter Theil (1204-1470). Gotha, 1877; *Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches* (Berlin 1883). Sonraki eser, *History of Byzantium* başlığı altında önemli notlar ve eklerle P. V. Bezobrazov'un Rusça bir tercümesi yayımlanmıştır (Moskova 1896). Rusça baskısında Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi göz ardı edilmiştir.

¹⁷⁷ Hertzberg, *Geshichte Griechenlands*, II, s.14. III. Aleksios, 1195'ten 1203'e kadar yönetimde kalan III. Aleksios Angelus'dur. Onun çöküşünden sonra, yaşlı kör kardeşi II. İsaak, (1203-1204) eş imparator olarak oğlu IV. Aleksios (1203-1204) ile taht üzerinde hâkimiyetlerini yeniden tesis etmişlerdi her ikisi de 1204'te ölmüşlerdir. Onlardan sonra akrabaları Aleksios V. Ducas Mourtzouphlos birkaç ay yönetimde kalmıştır.

¹⁷⁸ Hertzberg, *Geshichte Griechenlands*, II, 14.

¹⁷⁹ Hertzberg, *Geshichte der Byzantiner*, s. 375. Rusça tercümesinde s. 365.

¹⁸⁰ Bkz. *Geshichte Griechenlands*, II, s. 583-584 (Trabzon'un düşüşü). *Geshichte der Byzantiner*, s. 467-468; 527-528, Rusça tercümesinde s. 456, 519-520.

nabilir (Örneğin s. 157). Kitap *Trabzon İmparatorluğu'nun Sonu* başlıklı özel bir bölüm içerir (s. 360-365). Bu kısımda yazar, XV. yüzyılda imparatorluğun trajik hikâyesini ve 1461'de imparatorluğun yıkılışıyla bitişi anlatır. "Bu yıkılış, uzun süredir bu piyasada görülmeyen İtalyan ticaretine ölümcül bir darbe vurdu" (s. 365). Eserin pek çok yerinde topografya, kiliselerle, kalelerle, özellikle de ekonomik hayat ve imparatorluğun önemiyle ilgili anlatımlar keşfedilebilir. Trabzon İmparatorluğu üzerine özel bir çalışma olmamasına rağmen Heyd'in kitabı, özellikle imparatorlukla ilgilenen bazı kitaplardan daha güncel materyal ve daha iyi bilgi sunar.

World History'sinde L. Ranke şöyle yazar: "Trabzon'da Andronikos Komnenos'un soyundan antik Kolhis'in ötesindeki Pontus kıyıları boyunca Kırım'a kadar olan bölgeyi içine alacak şekilde bağımsız bir devlet kurulmuştu ve bu devlet kültürel açıdan önemliydi, özellikle oradan Doğu'nun derinliklerine uzanan büyük ticaret yolu devam eder ve kullanılırdı."¹⁸¹ Ranke'nin kısa ifadesi Karadeniz'in doğu sahillerinin tamamı Trabzon İmparatorluğu'na bağlıymış gibi yanlış bir izlenim veriyor.

1897'de Alman tarihçi H. Gelzer, Krumbacher'in *Bizans Edebiyatı Tarihi* adlı eserinin ikinci baskısında, Trabzon İmparatorluğuna kısa bir bölüm ayırdığı, *Bizans İmparatorluk Tarihinin bir özeti*'ni yayımlamıştır.¹⁸² Gelzer, imparatorluğun ilk dönemine epey hayranlık duymaktadır. 1185'te Konstantinopolis'ten kaçan genç prenslerin Kraliçe Thamar'ın sarayına sığındıkları ifadesinden sonra Gelzer, imparatorluğun kuruluş safhası için şu resmi çizmiştir: "Görünürde etkili hükümdar ve meşru prens olan I. Aleksios'un yönetimi, Trabzon'un en ılımlı, en parlak dönemidir. Zaten onun ölümüyle kesin bir çöküş başlamıştır. Uyuşmazlıklarıyla feodalizm organize bir devlet sisteminin gelişmesine izin vermemiştir. Hem *scholarii* ve *mesochaldae* partileri, yani bir tarafta Komnenosların yanında olan saray aristokrasisi hem de diğer tarafta Doğu'da uzun zamandır yerleşmiş olan yerli asiller arasındaki mücadele imparatorluğu sarsmıştı."¹⁸³ Gelzer'e göre XIV. yüzyılın başında imparator II. Aleksios (1297-1330), Komnenoslar arasında önde gelen biriydi. Hatta bu yüzyılın sonunda 1390'da ölen III. Aleksios oğlu III. Manuel'e parlak bir devlet bırakmıştı.¹⁸⁴ 1417 yılının başlamasıyla Büyük Komnenosların tarihi, gitgide yozlaşan eski Komnenos hanedanının son çöküşünü ortaya çıkarmıştır. Eski imparatorluğun en uzak doğu köşesinde yaklaşık üç yüzyıldır Hristiyanlık ve Rum kültürünü ayakta tutan Büyük Komnenoslardan sonra Trabzon perişan oldu.¹⁸⁵

Yunan âlim Sp. Lampros *History of Greece*'inde Trabzon İmparatorluğu'yla ilgili bize neredeyse hiçbir şey vermez. Lampros'un kitabı, öncelikle geniş bir okuyucu kitlesini amaçlamayan bir eserdir.¹⁸⁶ "Dördüncü Haçlı Seferi'nin zor günlerinde" Andronikos'un torunlarının Kolhis'e kaçtığı inancının eğilimindedir.¹⁸⁷

¹⁸¹ L. Ranke, *Weltgeschichte*, VIII (Leipzig 1887), s. 296.

¹⁸² H. Gelzer, *Abrise der byzantinischen Kaisergeschichte* (Münih 1897), s. 1049-1051.

¹⁸³ *Aym Eser*, s. 1049-1050.

¹⁸⁴ *Aym Eser*, s. 1050.

¹⁸⁵ *Aym Eser*, s. 1050-1051.

¹⁸⁶ Σπ. Δάμπρος, *Ίστορία τῆς Ἑλλάδος*, VI, (Atina 1902), s. 227-231 (Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος).

¹⁸⁷ *a.g.e.*, VI, 228; ayrıca (Trabzon'un Kırım'daki sömürgeleri için) bkz. s. 229.

1910'da Charles Diehl, Paris'te Bizans İmparatorluğu'nun kısa bir tarihini yayımladı. Daha sonra bu eser birkaç kez yeniden basıldı. 1925'te eser İngilizceye tercüme edildi.¹⁸⁸ Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşuyla ilgili iki basit referanstan sonra¹⁸⁹ Diehl, *The Greek Empire of Trebizond* başlıklı kısa özel bir bölüm verir.¹⁹⁰ İmparatorluğun 1461'deki yıkılışına kadar özeti olan bu kısa iki sayfa, tahmin edilebileceği üzere mükemmel yazılmıştır. İmparatorluğun politik zayıflığına işaret ederek Diehl şöyle söyler: “Bununla beraber Trabzon İmparatorluğu sayesinde Bizans'ın ihtişamının bir yansıması, Pontus Euxinus'un başında hâlen devam ediyordu: İki buçuk yüzyıldır Rum milliyetçiliği orada sığınak bulmuştu... (İmparatorluğun yıkılışından sonra). Bu, Doğu'daki son Rum devletinin yok oluşuydu.”¹⁹¹ Diehl, beğenilen eseri *Byzance. Grandeur et décadence*'inde (Paris, 1928) Trabzon İmparatorluğu'nu neredeyse tamamen göz ardı etmiştir.¹⁹²

1915'te basılan *Byzantine Civilization* başlıklı N. Turchi tarafından derlenen İtalyanca bir eserde Trabzon İmparatorluğu'na yer ayrılmamıştır. İki saygın Trabzonlu “hümanist” ve yazarın isimleri verilmiştir ama Girit'te doğmasına rağmen ailesinin kökeninden dolayı Trabzonlu olan George ve Kardinal Bessarion'dan bahsedilmemiştir.¹⁹³

Ünlü Yunan tarihçi ve ekonomist A. M. Andreades'in¹⁹⁴ 1918'de modern Yunanca olarak yayımladığı *Yunan Kamu Maliyesi Tarihi* eseri *Bizans Kamu Maliyesi* başlıklı bir kısım içermektedir.¹⁹⁵ Bu başlık genel olarak Bizans bibliyografyası üzerine bir bölüm içerir (s. 361-403). O kısımda Andreades şöyle yazmıştır: “Muhtemelen Trabzon İmparatorluğu'nun iktisadi ve sosyal tarihinin de incelenmesi gerekmektedir.” Bu bilgidен sonra Fallmerayer'in eserinden Lampros'un 1907'de yapmış olduğu Mikhaïl Panaretos Kroniği'nin baskısına kadar konuyla ilgili bir bibliyografya verir. Hepsi budur.¹⁹⁶ Büyük bir kısmını Bizans'ın dâhili tarihine adanmış kitabında Andreades ne yazık ki Trabzon İmparatorluğu'nu tamamen ihmal etmiştir.

1923'te yayımlanan *Cambridge Medieval History*'nin IV. cildi *The Eastern Roman Empire (717-1453)* ve bu imparatorluğun tarihine ek olarak komşu ülkeler hakkında birkaç bölüm içermektedir. Bunlar şöyledir: Ermenistan (VI. bölüm), kuzey komşuları ve Slavların dönüşümü (VII bölüm), Birinci Bulgar İmparatorluğu (VIII. Bölüm), Abbasiler döneminde İslam medeniyeti ve Selçuklular (V. Bölüm),

¹⁸⁸ Ch. Diehl, *Histoire de l'Empire Byzantin*. İngilizcesi, *History of the Byzantine Empire*, trc. George B. Ives (Princeton 1925).

¹⁸⁹ Fransızcasında, s. 173-174 ve 189; İngilizcesinde, s. 139 ve 151.

¹⁹⁰ Fransızcasında, s. 217-219; İngilizcesinde, s. 173-175.

¹⁹¹ Fransızcasında, s. 218-219; İngilizcesinde, s. 174-175.

¹⁹² Trabzon'un sade bahisleri için örneğin bkz. s. 219, 237, 238.

¹⁹³ Nicola Turchi, *La Civiltà Bizantina* (Torino 1915), s. 6 ve 161.

¹⁹⁴ Ανδρέου Μτχ. Ανδρεάδου Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας ἀπὸ τῶν ἡρωικῶν χρόνων μέχρι τῆς συστάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου. Ἐν Αθήναις, 1918.

¹⁹⁵ a.g.e., s. 337-624.

¹⁹⁶ Bu not, 1935'te ölümünden hemen sonra Andreades'in anısına çıkarılan mükemmel eserde Andreades'in bibliyografyasının çok detaylı bir sunumunda bile bahsedilmemiştir. A. J. Sbarounis, *André M. Andreadès fondateur de la science des finances en Grèce* (Paris 1936). Trabzon İmparatorluğu üzerine notların bibliyografyası sayfa 146'da verilmiştir.

Venedik (XIII. bölüm), Balkan Devletleri: XVII-XVIII. bölümlerde I. Bulgaristan ve Sırbistan'ın Yükselişi (1186-1355) ve II. Türk fethi (1355-1483) ve Moğollar (XX. Bölüm). Trabzon İmparatorluğu'na ayrılmış özel bir bölüm ya da kısım mevcut değildir. Fakat Trabzon tarihine dair bilgiler, kitabın farklı bölümlerinde devamlılığı olmadan ve bazı tekrarlarla bulunabilir. Çünkü farklı bölümler çeşitli bilim insanları tarafından derlenmiştir. Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşu ve onun İznik İmparatorluğu'yla ilk mücadelesi üzerine birkaç cümle s. 423-425'te bulunur. Neredeyse aynı bilgiler s. 479-480'de tekrarlanmıştır. Burada şunları okuyoruz: “Konstantinopolis'in düştüğü aynı ay içinde I. Andronikos'un torunu genç Aleksios, halası Thamar'ın sağladığı himaye ile bir Gürcü birliğinin yardımıyla Trabzon'da kendisini kabul ettirdi” (s. 479). Sayfa 482'de David Komnenos'un Theodoros Laskaris'e karşı savaşındaki başarısızlığından bahseder. 486-487 sayfalarında Trabzon'daki Rumların İznik Patrikliğinin otoritesini tanımayı reddettiğini ve Trabzon'un ilk imparatorunun ölümünden sonra onun imparatorluğunun bölgede çok küçüldüğünü fakat başkentinin zapt edilemez olarak kaldığını okuyoruz. 514-516 sayfalarında I. Aleksios, Andronikos Gidon ve 1263'te ölen I. Manuel olmak üzere imparatorluğun ilk üç yöneticisinin zamanında Trabzon'un tarihi kısaca anlatılmıştır. Sayfa 516'da XIII. yüzyıla atıf yapılarak şu tarihi yorum verilmiştir: “Gel gör ki başka hiçbir şey dışında İznik ve Trabzon, tarihçiye ve politikacıya kalıcı bir ders verir; onlar, en karanlık saatlerinde bile Hellen ırkının olağanüstü canlılığını bize öğretirler.” Bu bölümün yazarı, Trabzon'un tarihini yazmayla görevlendirilmiş William Miller'dir. Sayfa 656, 665, 674-675 ve 690'da bir Türk donanmasının Trabzon sahillerini harap ettiği 1433 yılına kadar Trabzon'a karşı Osmanlı Türklerinin durmadan büyüyen başarısı anlatılmıştır. Bana kalırsa sayfa 770'teki Charles Diehl'in bir ifadesi biraz değiştirilmelidir. O, şöyle diyor: “Trabzon ... XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar çok güçlü bir devletin başkentiydi.” “Güçlü” sıfatı Trabzon'un zayıf imparatorluğuna zar zor uyar. *Cambridge Medieval History*'nin bu bölümünde Trabzon İmparatorluğu'nun 1461'de yıkıldığı gerçeğinden bahsedilmemesine işaret edilebilir. *Cambridge Medieval History*'nin VII. cildinde (1932) *Italy in the time of Dante* bölümünde, Trabzon İmparatorluğu'yla ilgili sadece iki kısa ifade vardır. Sayfa 27'de (XIII. yüzyılda) “Ceneviz'in Trabzon'u kontrol ettiğini” ve sayfa 48'de “Trabzon şehrinin (Venedik'e) İran'la ticaret yapma hakkını verdiğini” okuyoruz. Hepsi bu kadar. VIII. ciltte (1936) *The Close of the Middle Ages* başlıklı kısımda Trabzon'dan bahsedilmez. Sonuç olarak, Trabzon İmparatorluğu'nun yıkılışı gibi son derece önemli bir olayın *Cambridge Medieval History*'nin ne IV. cildinde ne de diğer ciltlerinde bir kez dahi görüldüğünü belirtmek zorundayım.

1928'de Yunan dergisinde Αρχεϊον Πόντου, A. A. Papadopoulos tarafından derlenen *Pontos through the Ages* başlıklı popüler bir makale yayımlandı.¹⁹⁷ Yazar kısaca Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşu sorununu ele almış ve imparatorluğun tarihinin kısa bir taslağını sunmuştur.¹⁹⁸ Ona göre Aleksios Komnenos az bir takipçisiyle Trabzon'u almıştır. Oranın dükü Nikephoros Palaiologos ona karşı direnmemiş hatta Aleksios'u desteklemiştir. Bizans İmparatorluğu'nun tamamı üzerinde

¹⁹⁷ Παπαδοπούλου, Α. Α. Ὁ Πόντος διὰ τῶν αἰώνων. *Αρχεϊον Πόντου*, I (1928), s. 7-46.

¹⁹⁸ *a.g.e.*, s.13-19.

büyük politik değişiklikleri gören ve Franklar ile Türklerden gelebilecek yeni tehlikelerinden korkan halk, Bizans İmparatorluğu'nun meşru bir varisi olarak Aleksios'u iyi karşılamıştı. Çünkü o, Komnenosların yüce ismini taşıyordu. Papadopoulos yazmış olduğu taslakta Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinin en önemli olaylarının çok kısa bir özetini sunar. Bu makale, amacımızla çok az ilgilidir ama yine de Yunan okuyucular için yararlıdır.

History of the Byzantine Empire adlı 2 ciltlik eserimin ne 1928-1929'da Madison, Wisconsin'de yayımlanan İngilizce baskısında ne de 1932'de Paris'te yayımlanan Fransızca gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskısında Trabzon İmparatorluğu tarihi üzerine özel bir bölüm vardır. Eserimde şunları yazdım: (1204'te Latinler tarafından Konstantinopolis'in alınmasından sonra) “üçüncü bir Rum merkezi, yani Trabzon İmparatorluğu, Rumların birleşmesi sürecinde öncü kısım olarak rol almaktan çok uzak bir yerdedi. Bu sebeple Trabzon'un tarihinin kültürel ve ekonomik olduğu kadar politik olarak da kendine has bir çekiciliği vardı ve kendine özel bir araştırmayı hak ediyordu” (II, 188; Fransızcasında, II, 177). Bununla beraber imparatorluğun tarihinin özel bir özetini vermememe rağmen onun tarihinin önemli dönemlerini birkaç yerde ele aldım ve Bizans'ın tarihi üzerine başka yazarlar tarafından görmezden gelinen bazı hususları vurguladım. Trabzon imparatorunun Moğollarla hızlı bir barış yapmaya ve bir Moğol vassalı olmaya zorlandığı XIII. yüzyıldaki Moğol tehlikesine dikkat çektim. 1261'de Bizans İmparatorluğu'nun Mikhail Palaiologos tarafından yeniden kurulmasından sonra Trabzon İmparatorunun sadece ayrı ve bağımsız bir hayat yaşamaya devam etmediğini aynı zamanda Kırım'daki Bizans topraklarının da sahibi olduğunu belirttim. Şöyle ki sıklıkla “Gotik bölge” olarak adlandırılan komşu topraklarıyla Kherson (Korsun) teması Trabzon imparatoruna haraç ödüyordu (II, 265; Fransızcasında, II, 254). Son Bizans imparatorunun yeğeni olan Andreas Palaiologos'un kısa süreli haklarını Konstantinopolis imparatorlarına ve Trabzon'u da Fransa kralı VIII. Charles'a geçirdiğinden (II, 277; Fransızcasında, II, 266) ve 1461'de Trabzon'un Türklerin eline geçişinden bahsettim (II, 357-358; Fransızcasında, II, 347). Son zamanlarda yayımlanan (1927'de) Trabzon İmparatorluğu'ndaki köylü ve manastır arazi sahipliğinin tarihi için Trabzon yakınlarında bulunan Vazelon manastırındaki resmi yazışmaların önemini belirttim (II, 388; Fransızcasında, II, 378). XV. yüzyılda İspanyol seyyah Pero Tafur'un Trabzon ziyaretinden bahsettim (II, 390; Fransızcasında, II, 379). Şimdi, çalışmamıza Trabzon İmparatorluğu'nun tarihi üzerine kısa özel bir bölüm eklemenin faydalı olacağı kanaatindeyim.

1929'da Londra'da Robert Byron'un kaleminden *The Byzantine Achievement. An Historical Perspective A.D. 330-1453* adlı ilginç bir eser yayımlandı. O zamana kadar onun ismi Bizans çalışmaları alanında hiç bilinmiyordu. Yazar giriş kısmında dürüstçe “bu eserin hiçbir şekilde orijinal kaynaklar arasındaki araştırmalardan biri olmadığını” itiraf etmiştir. Byron, Trabzon İmparatorluğu'ndan birkaç kez bahsetmiştir. “Şimdi bir imparatorluk da olan Trabzon'da I. Andronikos Komnenos'un torununun yönetimi, Herakleia'dan Kafkasya'ya destekleniyordu.” (s. 104). Sayfa 111'de yazar, doğru bir şekilde “Trabzon İmparatorluğu'nun 1461'de yıkıldığını” belirtmiştir. “Latin işgalinden sonra bilimsel ve matematiksel ilmin örtüsü Trabzon'a düştü ki oraya Levant'ın her yerinden bilim arayan öğrenciler gidiyordu” (s. 206). Konstantin'in *labarum*'una gelince... “Roma'nın mirasçılarının damgası Konstan-

tinopolis ve Trabzon'un son Hıristiyan imparatorlarına dayanır" (s. 241). Sayfa 301-303 özellikle imparatorluğa ayrılmıştır. "Bu arada Karadeniz'in güney sahilindeki Trabzon'da, ortadan kaldırılmış monarşinin son bir soyu, tüm Doğu'nun kral ve imparatoru olarak Büyük Komnenoslar tarafından temsil ediliyordu. Onun damgaları şimdi Rum muhalefetine toplanma noktasıydı... Onların Gürcistan ve Kırım'a kadar ulaşan idarelerinin boyutu sahil boyunca dar bir şeridi içerecek şekilde yaklaşık 7.000 mil kareydi. Hülagü'nün Bağdat'ı yıkmasından beri imparatorluğun başkenti daha uzak Doğu'dan gelen malların pazarı olarak ünlenmişti. Orası, Konstantinopolis'teki Venedikliler ve Cenevizliler'in ileri karakoluydu. Pek çok seyyah şehrin geçici izlenimleriyle ayrıldı" (s. 301-302). Yazar, seyyahlar arasında Trabzon'un ne İspanyol, İtalyan ne de Alman ziyaretçilerinden bahseder ki onların hepsini biz çok iyi biliyoruz; ama kendisi İngiliz olduğu için iki İngiliz'in Trabzon'u ziyaretinden bahseder. Şöyle yazar: "1293'te bir İngiliz elçi ayakta duran parke taşlı sokaklardaki viranelerde eskitti. II. Richard zamanında başka bir İngiliz kraliyet sarayını; onun piramit şeklindeki mermerden yapılmış kabul salonunu, fresklerle kaplı yemek salonunu ve bilimsel ve tarihi çalışmalarla dolu kütüphanesini betimler. XV. yüzyılda şehrin devam eden refahına Trabzonlu Kardinal Bessarion'un yazıları şahittir" (s. 302). Byron, 1292-1293'teki İngiliz elçi hakkındaki bu bilgiyi muhtemelen bibliyografyasında bahsettiği (s. 330), W. Miller'in kitabı, *Trebzond. The Last Greek Empire* (s. 31)'dan¹⁹⁹ almıştır. II. Richard zamanında (1377-1399) Trabzon'u ziyaret eden ve betimleyen İngiliz için Byron'un kaynağını belirtme konusunda ilk önce şaşkınlıkla söyleyecek bir şeyim yoktu. Miller'in kitabı böyle bir ziyaretten bahsetmez. Bununla beraber, son olarak bu tasviri sadece İznikli Bessarion tarafından Trabzon'un *Encomium*'u olarak iyi bilinen eserde bulunan imparatorluk sarayının betimlemesinin bir özetiyle tanımladım.²⁰⁰ W. Miller'in eserinden alıntılanan kısım şöyledir: "Bir piramit biçiminde mermerden yapılmış görkemli yapı, bir kabul salonu olarak hizmet ederdi ve ilerisinde fresklerle donatılmış yemek salonu vardı. Oradan sol tarafta ziyaretçi; antropoloji ve politik tarih üzerine anılar içeren kütüphaneye yönelirdi" (s. 121-122). Miller, bu tasviri doğru bir şekilde Bessarion'a dayandırır.²⁰¹ Byron'un niçin "II. Richard zamanında başka bir İngiliz" yerine Bessarion'a atfettiğini anlamak konusunda acizim.

Trabzon İmparatorluğu hakkında yazdıklarının sonunda Byron, son iki imparator IV. İoannes (Byron onu VI. John diye adlandırmıştır) ve David hakkında birkaç şey söyler ve 1461'de imparatorluğun yıkılışını David ile yedi oğlunun trajik kade-

¹⁹⁹ İngiltere ile Trabzon arasında ilk bağlantı Kral I. Edward zamanında gerçekleşti. Kral I. Edward 1293'te Langleyli Geoffrey'in önderliğinde bir elçilik heyetini Trabzon üzerinden geçerek İran'a gönderdi, bundan sonra "Kralın kardeşi Edmund'un ev halkından biri" (W. Miller, *a.g.e.*, s. 31). Bu elçilik heyetinin ziyaretinin orijinal kaynağı bir giriş bölümüyle İtalyan bilim adamı C. Desimoni tarafından yayımlandı, "I conti dell' ambasciata al Chan di Persia nel MCCXCII", *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, XIII (Genoa, 1877-1884), s. 537-609.

²⁰⁰ Βησσαρίωνος Ἐγκώμιον εἰς Τραπεζοῦντα... ὑπὸ Σπυρ. Π. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομνήμων, XIII (1916), 189; ayrı baskı, s. 47.

²⁰¹ Bessarion'un saray betimlemeleri için ayrıca bkz. Fallmerayer'in *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* (Müniç 1827), s. 309 (Bessarion'un *Encomium*'un el yazmasından).

rinin anlatısı ile sonlandırır. “Rum bağımsızlığının tüm emareleri yok olmuştur” (s. 303).

Trabzon İmparatorluğu’nun birkaç tesadüfi ve dağınık bahsi, 1933’te Londra’da yayımlanan Steven Runciman’ın eseri *Byzantine Civilization*’da bulunur. Runciman doğru bir şekilde imparatorluğun 1461 yılında yıkıldığına yer vermiştir (s. 60).

1934’te Bükreş’te Fransızca 3 ciltlik N. Iorga’nın *History of Byzantine Life. Empire and Civilization*’ı yayımlandı.²⁰² Çalışmamız açısından, 1081’den 1453’e kadar olan dönemi kapsayan, Trabzon İmparatorluğu hakkında bir hayli bilgi içeren 3. cilt önemlidir. Tabi ki bu bilgiler kitabın çeşitli kısımlarında dağınık haldedir. 1907’de Londra’da Iorga, İngilizce *The Byzantine Empire* başlıklı küçük bir eser yayımladı. Iorga, eserinde Trabzon İmparatorluğu’nun tarihinde bazı hadiselerden kısaca bahsetmiştir: Bizanslı yazarların küçümseyerek Laz prensliği olarak adlandırdığı (s. 193) imparatorluğu David ve Aleksios Komnenos’un nasıl kurduğu (s. 175), son imparator olması yanında “hakiki bir canavar” olan IV. İoannes’in yönetiminde imparatorluğun nasıl son yıkımın eşiğine geldiği (İmparatorluk, gerçekte 1461’de David’in yönetiminde yıkılmıştır.) (s. 226). Tüm bu kısa ifadeler yazar tarafından 1934’te Fransızca esere dâhil edilmiştir.

2. ciltte ve 3. cildin başında imparatorluğun kuruluşu öncesi Trabzon’u hakkında çok az bilgi vardır.²⁰³ Fakat 3. cildin 104. sayfasıyla başlayarak imparatorluk hakkında daha çok bilgiye sahip oluyoruz. İmparatorluğun kuruluşuyla bağlantılı olarak Iorga, bir Gürcü prensesinden bahseder fakat onun ismini vermez. Iorga, Aleksios Komnenos’un Konstantinopolis’i yeniden fethetmek amacıyla imparatorluk unvanını kullandığını ifade eder (s. 104). Iorga şöyle yazar: “Dağlar ile denizin arasında barbarların yuvasında (yani Trabzon’da) olduğu gibi, Konstantinopolis’in eski şehrinde de yenik itibarın parlak bir egemenliği bulunabilir fakat olağanüstü gösteriş, papazların sürekli tartışmaları ve devletin zenginliğinden faydalanan yabancılar da bulunabilir ve aynı zamanda tam olarak savunma vasıtalarıyla onu karşılar” (s. 157). Iorga farklı yerlerde Trabzonlu yazarların birkaç kez ismini verir (s. 218, 266, 270-271, 277). O, Trabzon İmparatorluğu’nun son safhasına nispeten daha fazla ilgi göstermiş ve yıkılışını 1461 yılı olarak doğru vermiştir (s. 289, 293-294). Iorga son notta, Trabzon İmparatorluğu tarihi için birincil ve ikincil kaynakların oldukça kullanışlı bir bibliyografisini verir.

1940’ta biri Almanca, diğeri Rusça olmak üzere Bizans İmparatorluğu’nun iki tarihi yayımlanmıştır. *Bizans Devleti Tarihi* adlı Almanca eser, şimdi Yugoslavya Belgrad’da yaşayan çok iyi bilinen Rus Bizantinist Georg Ostrogorsky tarafından yazılmıştır.²⁰⁴ Bizans İmparatorluğu’nun 1453’te yıkılışına kadar olan tüm dönemi kapsayan çalışmasında bazı yerlerde Trabzon İmparatorluğu’nu da ele almıştır. 1204’te Latinlerin işgalinden hemen sonra değil, daha önce Konstantinopolis’ten kaçan I. Andronikos’un torunları Aleksios ve David tarafından imparatorluğun

²⁰² N. Iorga, *Historia de la vie byzantine. Empire et civilisation. D’après les sources*. Vol. I-III (Bükreş 1934).

²⁰³ Bkz. II, 223, 239; III, s. 55, 70.

²⁰⁴ Georg Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (Münih, 1940), s. xx+448. *Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft*, yay. haz. Walter Otto-München, Erster Teil, Zweiter Band.

kuruluşundan bahseder. İmparatorluğun kuruluşunda kraliçe Tamar'ın önemli payını takdir eder. İznikli Theodoros Laskaris tarafından kontrol edilen Trabzon'un batısında David'in askeri faaliyetleri hakkında da birkaç söz söyler.²⁰⁵ Ostrogorsky, sultan tarafından ele geçirilen Sinop'un kaybindan sonra Konya sultanının Aleksios Komnenos'a karşı başarılarından ve sonrasında vassalı olarak tahta yeniden getirilmesinden bahseder. "Trabzon Devleti'nin kendi iyiliği için ekonomik ve sosyal gelişimi yanında politik inkişafı yüksek tarihsel ilgi sunar. Bununla beraber genel olarak Bizans'ın gelişimi üzerine bu küçük önemsiz imparatorluk esaslı bir etki ortaya koymamıştır. İnzivaya çekilerek iki buçuk asır yaşamıştır. Konstantinopolis üzerindeki kavgalara ve Bizans İmparatorluğu'nun yeniden inşasına karışmadan Bizans'ın düşüşünden birkaç yıl daha fazla tarih sahnesinde kalmıştır."²⁰⁶ Ostrogorsky XIII. yüzyılda Moğol istilasıyla bağlantılı olarak Trabzon imparatorunun Tatarlara haraç veren vassalı olmasından sonra imparatorluğun yenilgisinden bahseder.²⁰⁷ Son olarak 1461'de II. Mehmed tarafından Trabzon'un ele geçirilişini anlatır ve şöyle sonlandırır: "Bunun üzerine Rum ülkesinin son parçası Türk gücünün altına girmiştir."²⁰⁸

M. V. Levchenko tarafından bir Rusça *Bizans Tarihi* yazılmıştır.²⁰⁹ Bu eser Marksist bakış açısıyla Bizans tarihinin bir taslağını verme konusundaki ilk girişimdir. Yazar, Trabzon İmparatorluğu'yla ilgili olaylardan iki kez bahsetmiştir. Konstantinopolis'in 1204'te Latinler tarafından ele geçirilmesiyle bağlantılı olarak Levchenko şöyle yazar: "(İznik İmparatorluğu'nun kuruluşuyla) aynı zamanda sözde Trabzon İmparatorluğu da kurulmuştur. 1204'te Gürcü Kraliçesi Tamar yeğeni Andronikos'un torunu olan Andronikos Komnenos'a Trabzon merkezli Phasis'ten Sinop'a sahil kıyısında bağımsız bir mülk kurmasına yardım etmiştir. Andronikos'un girişimi Bitinya'yı ele geçirmedeki başarısızlığıyla sonlandı ama o, Trabzon'da yaklaşık üç yüz yıl yönetimde kalacak hanedanı kurdu."²¹⁰ Bu alıntıda muhtemelen dikkatsizlikle Trabzon'un ilk imparatoru yanlış bir şekilde Aleksios yerine Andronikos olarak belirtilmiştir. Çalışmasının sonunda Levchenko sadece şunları söyler: "1461'de bağımsız imparatorluğun uzak merkezi Trabzon, Türklerin eline geçti."²¹¹

1940'ın bu son iki yayını Bizans tarihinin tamamını kapsayan çalışmalardır. Bununla beraber Bizans İmparatorluğu'nun bazı tarih çalışmaları, tarihinin tam sürecini kapsamazlar ve Trabzon İmparatorluğu'nun kurulduğu 1204'ten önce anlatılarını keserler. Bu eserler ara sıra Trabzon'un Bizans İmparatorluğu'na bağlı olduğu dönemde şehir hakkında az da olsa bilgi verir. Bu nedenle çalışmamız açısından onların bir önemi yoktur. Bizans İmparatorluğu'nun tarihlerini yazan bu gruba ait Rus âlimlerin en başında gelenler şöyledir: J. A. Kulakovsky, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, üç cilt, 1910-1913 eser 717 yılına kadar gelir; F. I. Uspensky, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I ve II. cilt, 1914-1927, eser ikonaklastik dönemle ve doku-

²⁰⁵ Ostrogorsky, s. 303.

²⁰⁶ *a.g.e.*, s. 307.

²⁰⁷ *Aynı eser*, s. 313-314.

²⁰⁸ *Aynı eser*, s. 411.

²⁰⁹ M. V. Levchenko, *Istoriya Vizantii. A brief sketch* (Moskova-Leningrad, 1940), s. 263.

²¹⁰ Levchenko, *a.g.e.*, s. 234.

²¹¹ *Aynı eser*, s. 254.

zuncu yüzyılda Cyril (Constantine) ile Methodius Slav misyonerlerinin faaliyetleriyle sonlanır; S. P. Shestakov, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, böl. Ed. 1915, eser Şarlıman'ın 800'de taç giyme törenine kadar olan dönemi kapsar; C. N. Uspensky, *Bizans Tarihinin Anahatları*, 1917, eser 843'te ikonaklastın son restorasyonu ile sonlanır. Norman H. Baynes güzel yazılmış küçük eseri *The Byzantine Empire*'nin (Londra, 1926) giriş kısmında şöyle yazar: “bu veya başka sebeplerden dolayı bu küçük eseri bu yazar esas olarak Dördüncü Haçlı Seferi'nde Konstantinopolis'in düşüşünün öncesi dönemle sınırlanmıştır” (s. 10), yani 1204'le. Charles Diehl ve Georges Marçais tarafından yazılan *Le Monde Oriental de 395 à 1081* (Paris, 1936) adlı eserde Bizans İmparatorluğu'nun tarihi yalnızca 1081'e kadar, yani Komnenos hanedanının tahta geçişi ve Haçlı Seferlerinin başlangıcına kadar ele alınmıştır. Yayımlanan bu eserin serisinin planına göre sonraki cilt Bizans İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar olan tarihi içerecekti. Trabzon İmparatorluğu muhtemelen onun içinde değerlendirilecekti fakat bu cilt henüz yayımlanmadı. 1939'da modern Yunanca *Bizans Tarihi*'nin birinci cildi Atina'da Konstantinos I. Amantos tarafından yayımlanmıştır. Lâkin bu eser sadece 395'ten 867'ye kadar olan dönemi kapsar.²¹² Giriş bölümünde ikinci kısım *Bizans Tarihinin Bölümleri*'nde Amantos, 1204'te Latinlerin Konstantinopolis'i ele geçirmesinden sonra “Trabzon İmparatorluğu daha sonra Mistra despotluğu olan Epir despotluğu gibi diğer Rum devletlerinin başka amaçları vardı ve kendi düşmanlarıyla meşguldüler. Bizans'a yardım etmek için gerekeni yapmaya güçleri yetmiyordu ya da ortak bir zorunluluk hissetmiyorlardı.” diye yazar.²¹³

Son yıllarda Trabzon İmparatorluğu'yla bağlantılı özel sorunlar üzerine yapılan çalışmalar çoğunlukla imparatorluğun kuruluşu gerçeğine odaklanmıştır. 1936'da *Speculum*'da Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşu ile alakalı bir çalışma yayımladım.²¹⁴ Amacım bu konuda önceki çalışmaların ne olduğunu göstermek ve imparatorluğun kuruluşunda Gürcistan'ın ve ünlü kraliçe Tamar'ın zaruri önemini bir kez daha vurgulamaktı. Yakın Doğu'nun genel durumunu ana hatlarıyla belirttikten ve 1204'te Konstantinopolis'in düşmesinden sonra Komnenosları ve Gürcü Bagratunileri, özellikle de imparatorluğun kuruluşunun kaderini belirleyen Komnenos hanedanının daha genç kuşağını ele aldım. Aleksios ve David'in Konstantinopolis'ten kaçış hikâyesini anlattım, Gürcü kraliçesi Tamar'ın alametlerini verdim, imparatorluğun kuruluşu hakkındaki kaynakları tartıştım ve tüm mevcut kaynaklara dayanarak imparatorluğun kuruluşunun bir resmini çizmeye çalıştım. Sonra imparatorluğun kuruluşunun kronolojik sınırlarını geçerek Trabzon'un 1222'de ölen ilk imparatoru Aleksios'un yönetiminin bir taslağını verdim ve çalışmamı Trabzon imparatorlarının unvanları sorununu tartışarak sonlandırdım.

Alman âlim Franz Dölger makalem için yazdığı tebliğde Trabzon İmparatorluğu'nun başlangıcıyla bağlantılı Mesarites konusunda yazdıklarımın eksikliğini doğru bir şekilde göstermiştir.²¹⁵ Eksiklerimi *Speculum*'da yayımlanan *Mesarites as*

²¹² Κωνσταντίνου 'Ι. Ἀμάντου Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Τόμος πρῶτος 395-867 Μ. Χ. (Ἀθήνα, 1939), s. xvi+495.

²¹³ Ἀμάντος, s. 8.

²¹⁴ A. A. Vasiliev, “Foundation of the empire of Trebizond”, *Speculum*, XI (1936), s. 3-37.

²¹⁵ F. D(ölger), *Byzantinische Zeitschrift*, XXXVI (1936), s. 223.

a Source başlıklı bir makalede düzelttim. Makalede Trabzon İmparatorluğu'nun tarihinin başlangıç sayfalarıyla bağlantısına göre Mesarites'in yazdıklarını ele aldım.²¹⁶ Romanyalı tarihçi N. Iorga Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşuna dair yazdığım çalışmaya bir eleştiri yayımlamış ve orada Thamar'ın imparatorluğun kuruluşunda önemli bir yeri olduğunu reddetmiştir. O şöyle yazmıştır: “M. Vasiliev, imparatorluğun kuruluşu olayında, olmadığı ve yapamayacağı halde Gürcü Thamar'a bir rol attığında yanlış yolda olduğunun kanıtı, iki kardeşin Gürcistan'la bağlarının olmadığı, aksine daha sonra bir rakip hatta düşman olarak göründüklerini Vasiliev'in kendisinin de fark ettiği gerçeğinden çıkarılır.”²¹⁷ Tabi ki bu noktada Iorga'ya katılmıyorum. Mikhail Panaretos'un Trabzon Kroniği, Aleksios ve David adlı iki kardeşin Konstantinopolis'ten Gürcistan'a, “halaları Tamara'ya” getirildiklerini açıkça iddia eder. Aynı yazar Aleksios Komnenos'un “hevesle ve halası Thamar'ın etkili yardımıyla İberya'dan ilerleyerek Trabzon'u ele geçirdiğini” yazar.²¹⁸

1940'ta *Speculum*'da genç bir Rus-Gürcü âlim Prens Cyril Toumanoff'un kaleminden *On the Relation between the Founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamar* adlı oldukça yeni ve çok ilginç bir makale yayımlanmıştır.²¹⁹ Yazar Gürcü dilini bilmektedir ve böylece imparatorluğun kuruluşu hakkındaki çok önemli yerel dildeki Gürcü kaynaklarına erişilebilmiştir. Bu kaynakların yeni ve oldukça mantıklı yorumlarına dayanarak Toumanoff, ilk Trabzon imparatoru Aleksios ve kardeşi David'in büyük babası Bizans İmparatoru I. Andronikos Komnenos'un (1182-1185) ilk eşinin, Thamar'ın erkek kardeşi Gürcü kralı III. George'nin bir kız kardeşi olduğu sonucuna ulaşmıştır.²²⁰ Başka bir ifadeyle Toumanoff, Bizans Komnenosları ile Gürcü Bagratidleri arasında yeni bir akrabalık bağı kurmuştur ve Panaretos'un “Aleksios ve David'in halası” olarak Thamar'ın muğlak tanımından ziyade konuyu tatmin edici bir şekilde açıklamıştır.

Tüm önemli ansiklopedilerde, yazarlarına bağlı olarak çeşitli değerlerde Trabzon üzerine maddeler vardır. Burada en önemli olanlardan bazılarında bahsedeceğim. Fransızca *La Grande Encyclopédie*, “Trébizonde” başlıklı bir madde içerir (XXI, 335-336); imparatorluk öncesi Trabzon tarihi R. Dussaud tarafından, *The Greek Empire of Trebizond* Ch. Diehl tarafından derlenmiştir. Çok kısa olmasına rağmen Diehl'in ismi, makalenin güvenilirliğinin garantisidir. Kraliçe Thamar iki genç prensin sadece “halası” olarak adlandırılmıştır. İmparatorluğun üç yüzyıldan daha uzun süre boyunca Karadeniz bölgesinin bu uzak köşesinde Hıristiyanlığın ve Bizans medeniyetinin bazı kalıntılarını devam ettirdiği vurgulanmıştır. Bibliyografyada Fallmerayer'e, Papadopoulos-Keramus'a ve Fischer'e referans vermiştir. İlginç bir şekilde Finlay'den bahsedilmemiştir.

²¹⁶ A. A. Vasiliev, “Mesarites as a Source”, *Speculum*, XIII (1938), s. 180-182.

²¹⁷ N. Iorga, “Une nouvelle théorie sur l'origine et le caractère de l'empire de Trébizonde”, *Revue historique du sud-est européen*, XIII (1936), 172-176; açıklama s. 175'ten alınmıştır.

²¹⁸ Michael Panaretos, ed. Lampros, Νέος Ἑλληνομνημίων, IV (1907), s. 266. Bkz. Vasiliev, “Foundation”, *Speculum*, XI (1936), s. 9 ve 15-16. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (Münih 1940), s. 303, dipnot 3.

²¹⁹ *Speculum*, XV (1940), s. 299-312.

²²⁰ Toumanoff, *a.g.e.*, s. 310.

Encyclopedia Britannica çok kısa anonim bir madde içermektedir (14. Baskı, XXII [1930], 444). Trabzon'un ekonomik önemi ve coğrafi konumu hakkında bilgi verdikten sonra madde, Büyük Komnenosların sanat ve bilimin koruyucuları olduğundan bahseder ama imparatorluğun politik tarihi üzerine çok az bilgi verir. Bibliyografyası güncel değildir.

Catholic Encyclopedia'da (XV, 28-29) S. Vailhé imzalı *Trebizond* maddesi vardır. Yazar Trabzon bölgesindeki Hıristiyanlığı vurgular, kısaca Trabzon tarihini anlatır ve Trabzon İmparatorluğu'nun yıkılışını (doğrusu 1461'in yerine) 1462 yılı olarak verir. Bibliyografyası, yukarıda bahsettiğim Gainsford'un 1616'da yayınlanan pek tarihsel olmayan kitabı ile başlar.

Great Hellenic Encyclopedia'da (Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια) A. A. Papadopoulos tarafından oldukça yüzeysel bir madde derlenmiştir (XXIII [Atina, 1933], 262-266). Maddenin sonunda sadece modern Yunanca yazılan eserleri içeren çok yetersiz bir bibliyografya vardır fakat bibliyografyada bir istisna vardır: F. Cumont, *Studia Pontica* (C. II, Brussels, 1906). Papadopoulos, Fallmerayer, Finlay, W. Miller ya da Uspensky'den bahsetmez.

İspanyol *Enciclopedia Universal ilustrada europeo-americana*'da (LXIV, 6-10) *Trebisonda* maddesi 1914'te eserin yayımlanmasına kadar bölgenin genel topografyasını ele alarak modern zamanlara özel ilgili olmuştur. Trabzon'un tarihi üzerine sadece birkaç cümle vardır. Bilginin bir kısmı da yanlıştır. Örneğin şu alıntı: "İmparatorluk 1185'te, Latinlerden kaçan Konstantinopolis'in sahipleri David ve Aleksios Komnenos tarafından kurulmuştur." İmparatorluğun yıkılış tarihi 1462 olarak yanlış verilmiştir. Bibliyografya yetersiz bir şekilde sunulmuştur: Gainsdorf'un eseri (Londra, 1616) dâhil edilmemelidir.

Enciclopedia Italian di scienze, lettere et arti bir *Trebizonda* maddesi içerir (XXXIV [Roma, 1937], 245, 246). Trabzon'daki abideler üzerine ilk bölüm G. de Jerphanion ve tarihi kısım A. Pernice tarafından derlenmiştir. Sonraki kısım üç bölüme ayrılır: Antik Trabzon, Bizans Trabzon'u (V-XII. yüzyıllar) ve Trabzon İmparatorluğu (1204-1461). Bu madde kısa fakat açık ve güvenilir bir çalışmadır. XIV. yüzyılın başında Trabzon'un olağanüstü zenginliğine işaret edilmiştir. Sonunda Türk hâkimiyetindeki Trabzon'a birkaç cümle ayrılmıştır. Bibliyografyada Fallmerayer'in, Evangelides'in ve W. Miller'in ismine yer verilmiştir. Ne Finlay'den ne de Uspensky'den bahsedilmiştir.

J. H. Kramers, *Encyclopédie de l'Islam* (IV, 694-696) için *Tarabzun* adlı bir madde yazmıştır. Bu madde de Trabzon İmparatorluğu'nun özellikle Doğuyla yani Türklerle ve Moğollarla ilişkilerinin kısa fakat güvenilir ve açık bir sunumunu vermiştir. Bazı Türkçe eserleri de içeren iyi bir bibliyografya da eklemiştir.

W. Ruge, Pauly-Wissowa'nın *Real-Encyclopädie...* Zweite Reihe IV (1937), 2214-2221 için oldukça yanlışsız bir *Trapezus* maddesi derlemiştir. Bununla birlikte bu maddede Ruge, İustinianos dönemini içeren sadece Trabzon tarihinin antik dönemiyle ilgilenmiştir. Ruge şöyle yazar: "Trabzon, Ortaçağda ikinci bir parlak döneme sahip olmuştur fakat burada onu anlatacak yer burası değildir." (col. 2219).

1934'te bizim yerli Wisconsin dergilerinin birinde *Milwaukee Journal* (Sunday, November 25, 1934)'de konu hakkında kendi çalışmalarımı bağlantılı *Trebizond, the Ancient Gateway to Asia* başlığı altında Trabzon İmparatorluğu hakkında popüler bir makale yayımladım. *Milwaukee Journal*'ın editörü başlığımı

alt başlık olarak “Wisconsin Üniversitesi Profesörü, Ksenophon’un on bin askerinin izinde, yakında yayımlanacak kitap: Doğu ve Batı Arasındaki Kültürel ve Ekonomik İlişkilerin Müstesna Bir Hikayesi”ni ekledi. Makalemin metnine editör, Yakın Doğu’nun küçük bir haritasını ve 1461’de Trabzon İmparatorluğu’na son veren Sultan II. Mehmed’in bir resmini ekledi.

Kuruluşu Dördüncü Haçlı Seferiyle yakından bağlantılı olan Trabzon İmparatorluğu gibi belki de hiçbir ülke Ortaçağın şövalye literatüründe, *romans d’aventures*, öyle derin bir etki bırakmamıştır. Haçlı Seferleri sürecinde özellikle de XIII. yüzyılda Uzak Doğu’da yer alan ve çok az bilinen imparatorluk bir gerçeklik olmaktan çıkmış ve bir masal dünyası olmuştu. Fransa kralı 1253’te Suriye’de Sidon’a indiğinde, onun yanına “Büyük Komnenos ve Trabzon lordu” diye anılan “uçsuz bucaksız Rum” ülkesinden elçiler gelmişti.²²¹ Ne IX. Louis’in ne de bu dönemin çok sayıdaki maceracı şövalyesinin “uçsuz bucaksız Rum” ve onun lordunun kim olduğu konusunda tam bir fikri vardı. Fakat bu zamanda oradan Trabzon topraklarının harika verimliliği, adamlarının gücü ve kadınlarının güzelliği, yöneticilerinin hesapsız zenginliği üzerine pek çok puslu rivayet yayılmıştı. Ceneviz ve Venedik’ten denizciler ve Batı Avrupa’ya dönüş yollarında bu uzak bölgeyi ziyaret eden seyyahlar, yaratıcı renklendirmelerin eksik olmadığı görgü şahidi beyanlarıyla Avrupa’ya geri dönmüşlerdi. Onlar, her zaman yeşil olan bahçelerini, kuleleri ve mazgalları hayaletler tarafından korunan ormanlık tepelerdeki kalelerini, kadınlarının aşılmaz güzelliğini, Büyük Komnenosların sarayının muhteşemliğini betimlemişlerdir.²²²

Chansons de geste gibi Fransız epik şiirlerinde, çok iyi bilinen figürlerden biri olan Aimon de Dordone’in dört oğlundan biri, Renaut de Montauban’ın işlerini, savaşlarını ve kahramanca ölümünü anlatan kitapları XVI. yüzyılın birkaç nadir baskısında gördüm.²²³ XVI. yüzyılın baskılarında, onun ismi, Rinoldo di Montalbano, Regnault de Montauban ya da basitçe Rinaldo olarak verilmiştir. Tüm bu anonim manzum hikâyeler Trabzon’la alakalıdır. 1511’in bir Venedik baskısına göre “Rinoldo’nun yaşam ve ölümle çok asil bir savaşı” vuku bulmuştur.²²⁴ Nerdeyse aynı konu başlığı 1535’in bir başka Venedik baskısında bulunur, onu doğrular ve “onu tamamlar.”²²⁵ Görünüşe göre ayrıca Paris’te bir Fransızca baskısı da 1535’te yayımlanmıştır. Başlığı şöyledir: “Hem denizde hem de karada pek çok savaşı içeren çok güçlü Trabzon İmparatorluğu’nun ve geniş Asya’nın fetihleri sürer.”²²⁶ Bu ese-

²²¹ Bkz. Joinville, *Histoire de Saint Louis*, ed. N. Wailly (Paris, 1882) bölüm CXVI, s. 591. “li messaige à un grant signour de la parfonde Grece, liquex se iesoit appeler le Grant Commenie et signour de Trafentesi.” Bkz. yukarıda belirtilen Thomas Gainsford’un eseri.

²²² Bkz. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, s. 315.

²²³ Bkz. E. Langlois, *Table des nom propres de toute nature compris dans les Chansons de Geste imprimées* (Paris 1904), s. 550 (Renaut de Montauben), s. 14 (Aimon de Dordon).

²²⁴ *Trabisonda historiata ne laquale si contiene nobilissima battaglia con la vita e morte de Rinaldo*, Venedik, 1511.

²²⁵ *Trabisonda nelaquale se tratta nobilissima battaglia: con la vita e morte di Rinaldo hystoriata: nuovamente corretta e alla sua integrità ridotta*, Vineggia 1535. Sayfa numarası verilmemiş, sayfa hesaplaması on altı sayfanın dosyalarına göre A, B, C, vd.

²²⁶ “S’ensuyt la conquete du tres puissant empire de Tresbisonde et de la spacieuse Asie, en laquelle sont comprinses plusieurs batailles tant par mer que par terre”, Paris (1535?) pek çok gravürle. Sayfa numarası verilmemiş, 98 yaprak, iki sütunda basılmış.

rin son sayfasında şunları okuyoruz: “Trabzon’un fethi dük Aymonte Dardaine’nin oğlu Regnault de Montauban tarafından yapılmıştır. Bu eser geçenlerde Paris’te basılmıştır.”²²⁷ Bu epik şiirler Ortaçağ literatürü bakış açısından ilgi çekicidir fakat Trabzon İmparatorluğu konusunda hiçbir tarihi değeri yoktur. Thomas Gainsford’un *The Historie of Trebizond, in foure bookes* (Londra, 1616) fantastik hikâye serisinin herhangi bir tarihi değeri olmadığını zaten açıklamıştım.

XVI. yüzyılın başlangıcıyla Trabzon’un ya da Trabzon İmparatorluğu’nun ismi tarihi doğruluk öngörmeyen pek çok edebi eserde görülür.

Cervantes (1547-1616) ölümsüz eseri *Don Kişot*’ta “Zavallılık, kendini şimdiden yiğitliği sayesinde en azından Trabzon imparatorluğu tacıyla ödüllendirilmiş olarak hayal ediyordu.” diye yazmıştır.²²⁸ XVI. yüzyılda meşhur Fransız yazar Rabelais hicivli eseri *Garguntua*’da (XXXIII. Bölümde) yarattığı hayal ürünü karakterlerinden biri olan Lerne kralı Picrochole şöyle haykırmıştır: “ayrıca Trabzon imparatoru da olmak istiyorum.”²²⁹ Bir başka hicivli eseri *Pantagruel*’de Rabelais şöyle yazar: “Trabzonlu öğrencileri, anneleri ve babalarını terk etmeleri, bir vatandaşın sıradan hayatından vazgeçmeleri, krallarının buyruklarından kurtulmaları, kanunsuz yaşamaları, herkesi hakir görmeleri, tüm dünyayla alay etmeleri ve manzum saflığın hoş ve neşeli küçük başlığını alarak kendilerini Centilmen Gulyabanilere dönüştürmeleri konusunda kışkırtacağım.”²³⁰ Ziyadesiyle muğlâk olan bu paragrafta Rabelais,

²²⁷ “Cy fine ce present livre. La conquete de Tresbisonde faicte par Regnault de Montauban fils du duc Aymonte Dardaine, “Nouvellement imprimé à Paris.

²²⁸ Cervantes, *Don Quijote de la Mancha*, kısım I, bölüm 1: “Imaginabase el pobre ya coronado por el valor de su brazo, por lo menos, del imperio de Trapisonda” *The Visionary Gentleman Don Quijote de la Mancha*, çev. Robinson Smith (New York, 1932), s. 15. [Trápala ve trapaza kelimeleriyle anlam bağı olan Trapisonda kelimesi, başta Don Kişot olmak üzere şövalyelik kitaplarında tarihsel karşılığı olup olmadığı tamamen ihmal edilerek ve söz konusu eserlere hâkim edebi dile uygun olarak Trabzon İmparatorluğu’na atıfla yaygın biçimde kullanılmıştır. Böylece söz konusu eserlerde Trapisonda İmparatorluğu’na yapılan atıflar aynı zamanda tarihsel gerçekliği olan Trabzon İmparatorluğu’nun ismiyle de dolaylı bir şekilde eşleşmiştir. Corominas, Joan. “Trapisonda”, *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, Gredos, Madrid, 1980, V. Cilt, s. 592. Edebi değeri tartışmasız olan bu eserlerin tarihsel bir değeri olmadığı halde bilimsel çalışmalarda referans alınmasından kaynaklanan hata İspanya Krallık Akademisi’nin (Real Academia Española) hazırlamış olduğu İspanyolca Sözlük’te (Diccionario de la lengua española) de tekrarlanmış ve iki kelime arasında bulunan bir anlam bağından söz edilmiştir. “Trapisonda”, *Diccionario de la lengua castellana*, Real Academia Española, Madrid, 1884, s. 1043. Ancak söz konusu sözlüğün 1899 tarihli baskısında bahse konu anlam bağına dair ifadeler çıkarılmış ve Trapisonda kelimesinin muhtemel kökenine dair trápala kelimesine işaret edilmiştir. “Trapisonda”, *Diccionario de la lengua castellana*, Real Academia Española, Madrid, 1899, s. 977. Bu açıklamayı yapan Arş. Gör. Hakan Kılınç’a teşekkür ederiz. Ç.N.]

²²⁹ “Je veulx estre aussi empereur de Trebizonde”, Picrochole Yunanca bir kelimedir, πικρόχολος, acı kin, aksi, huysuz, sinirlinin bütünü.

²³⁰ Rabelais, *Les Oeuvres*, ed. Ch. Marty-Laveaux, II (Paris, 1870), 432 (Pantagruel, bölüm 46). Bu paragraf üzerine bazı yorumlar *Oeuvres de Rabelais* (Paris 1823), VI, 441’da yapılmıştır. Rabelais, *The five books and minor writings*. Yeni bir çevirisi W. F. Smith tarafından yapılmıştır (Londra 1893), s. 195. “Küçük Başlık” “petit beguin” olarak çevrilmiş, Rabelais bu kelimeyi bir rahibin kukuletasını belirtmek için kullanmıştır. “Poetic innocence” *licentia poetica* anlamındadır.

Yunanca τράπεζα (masa) kelimesinden gelen Trabzon ismini Paris'in yerine kullanır ve rahiplerin domuz gibi yaşantısına dikkat çeker. Rabelais, Trabzon İmparatorluğu'na atıf yapmaz.

XVI. yüzyılda Milton *Paradise Lost* (I. Kitap, 584 satır)'ta Trabzon'dan bahseder, Rabelais gibi o da gerçek imparatorluğa atıf yapmaz.

Ve vaftiz edilmiş ve imansız herkes,
Aspramont, Montalban,
584 Şam, Fas ya da Trabzon'dan gelenler ve
Şarlman'ın Fontarabbia tarafından yenilmesinden sonra,
Bizerte'nin Afrika'dan gönderdikleri de vardı orada.

Bu paragraf Şarlman'ın efsanevi tarihiyle bağlantılıdır.

1641'de Venedik'te *Il Calloandro* başlıklı bir roman da yayımlanmıştır. Yazarın gerçek ismi Ambrogio Giovanni Marini'dir. Tahminen 1594'te Ceneviz'de doğmuş ve 1650'de Venedik'te ölmüştür. O, şövalyeliğin geleneklerini ve usullerini, tehlikelerini ve maceralarını nesirle betimleyen ilk İtalyan yazardır. Romansları çok popülerdi ve pek çok taklidi bulunuyordu lakin yazar sansürden çekinir ve bu nedenle mahlas altında eserlerini yazar. Onun ilgilendiğimiz eseri *Il Calloandro fedele* iki kısımda yayınlanmıştır: Birinci kısımda yazar kendini Gio. Maria Indris Boemo ismiyle saklar; diğer kısımda Dario Grisimani ismiyle. Bu çalışma için birinci kısım çok ilginçtir.²³¹ Romanın başında şiddetli bir fırtınada genç bir şövalye (*Cavaliere*) Trabzon yakınlarında karaya çıkar ve şehrin kapılarına ulaşır.²³² Sonra fantastik maceralarla ve tehlikelerle dolu bir hikâye anlatır ancak Fallmerayer'e göre yazarın hikâyesini renklendirdiği fantastik örtüyü kaldırdığımızda yazarın, bölgenin doğasını, orada yaşayanların geleneklerini ve de Trabzon İmparatorluğu'nun iç durumunu çok iyi bildiğini gösteren tarihi özü keşfedebiliriz.²³³

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Fransa'da bir İtalyan kendini simyacı ve düzenbaz Cagliostro Kontu diye tanıtmış ve Malta'nın büyük üstadının oğlu, Mekke Şerifi'nin torunu ve Trabzon İmparatorluğu'nun varisi diye adlandırmıştır.²³⁴

XIX. yüzyılda çok iyi eğitim almış insanlar arasında bile Trabzon İmparatorluğu'nun tarihiyle ilgili çok az şey biliniyordu. Mesela Walter Scott, Trabzon'un Türkler tarafından Richard Coeur-de-Lion'un zamanında fethedildiği ima eder; romanı Ivanjoe'de Tapınak şövalyesi, Rebecca'ya şöyle der: "sahibini hiçbir zaman yüzüstü bırakmayan kahraman at Zamor'un -yürekli atımın üzerine arkama bin. Onu Trabzon sultanından tek bir dövüşte kazandım."

XIX ve XX. yüzyılın şiir ve dram edebiyatında Trabzon İmparatorluğu birkaç kez zikredilmiştir. Burada birkaç tane örnek vereceğim. 1859'da Fransız yazar ve

²³¹ *Il Calloandro di Gio. Maria Indris Boemo. Poema. Traduzione di Tedesco in Italiano da G. Bisii Romano, Venetia, 1641. Fallmerayer (Geschichte, s. 314) bu romansın Bassano'da 1786'da yayımlanan baskısını kullanmıştır.*

²³² *Il Colloandro*, s. 1 ve 5.

²³³ Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 314.

²³⁴ Örneğin bkz. Thomas Carlye, *Count Cagliostro, Miscellanies*'te, III (Londra 1858), 263 (*The Collected Works of Thomas Carlye*, on altıncı sayıda, IV. Cilt).

Bibliothèque Bleue'nin yönetici editörü Alfred Delvau *La princesse de Trébisonde* başlıklı bir makale yayımlamıştır. Bu makale tarihi bir temeli olmayan yaşlı bir imparator ve Trabzonlu güzel bir prensesi anlatan fantastik bir hikâyedir. Hikâyede, biraz güzel, fantastik, çekici Trabzon'un kendisi gerçek bir şehir anlamına gelmemektedir.²³⁵ 1870'te Yunan yazar Triantaphyllides beş sahnelik bir piyes yazdı *Οι Φυγάδες* (*The Fugitives*). Bu piyeste yazar, imparatorluğun son kaderini, düşüşünü tarihi kaynaklarla ve yerli Trabzon şarkılarıyla betimlemiştir. Piyenin karakterleri kısmen tarihsel ya da şarkılardan alınmış, kısmen de hayalidir. (İki yüz sayfadan fazla olan) oldukça uzun bu piyesin ilginç yanı, onun tarihsel temelinde yatar; çünkü o sadece bir roman değildir.²³⁶ Gabriele d'Annunzio'nun piyesi *La Gloria*'da bir karakter Trabzonlu prenses Elena Komnenos'tur. İsim birkaç şarkıda etkin olarak kullanılmıştır.

	E marcio il grano	(Tohum çürümüş,
	Ma l'oro abbonda	Fakat altın boldur
Koro	A Trebizonda!	Trabzon'da.
	La moglie ha un trono	Kadın taht sahibidir
	Che non si sfonda	Ki o da sabittir
Koro	A Trebisonda.	Trabzon'da).

1909'da Alman Philipp Langmann, *Trabzon Prensesleri* adlı üç sahnelik bir piyes yayımladı.²³⁷ Piyenin hikâyesi 1370 yılında Trabzon'da geçer. Oyun, hiçbir tarihi hakikati olmayan sıkıcı ve berbat bir eserdir.²³⁸

1912'de Bayan Camilla Lucerna Almanca ilginç bir makale yayımladı, *Güney Slav Şiirinde Trabzon'un Son İmparatoriçesi*.²³⁹ Makalesinde Bayan Lucerna, imparatorluk tarihinde en trajik figür olan, son Trabzon imparatoru David'in ikinci eşi, Helene Kantakuzenos'u ele alır. David'den sonra yedi oğlu ve yeğeni Aleksios'un boynu sultanın emriyle vurulmuş, sultanın defnetmeyi reddettiği eşinin ve çocuklarının cesetlerini dul kraliçe kendi eliyle gömmüştür. Bayan Lucerna, bu kadın kahramanın trajik hikâyesinin unutulduğunu söyledikten sonra bir Sırp epik şiirinde muhafaza edilen korunmuş benzer bir kadın tipini yazar. Bu şiir Kosova Savaşı'nda dolaşan şarkılara aittir ve *Jugovica'nın Annesinin Ölümü* başlığını taşır. Bayan Lucerna bu epik şiirdeki annenin kaderinin ve karakterinin son Trabzon impara-

²³⁵ *La princesse de Trébisonde. Bibliothèque Bleue. Réimpression des romans de chevalerie des XII, XIII, XIV, XV et XVI siècles, sous la direction d'Alfred Delvau* (Paris 1859), s. 48.

²³⁶ Π. Τριανταφυλλίδης, *Οι φυγάδες. Δράμα εις μέρη πέντε μετὰ μακρῶν προλεγομένων περὶ Πόντου* (Atina, 1870). Dramanın kendisi sayfa 3-229'dadır. Uzun giriş kısmı ayrı numaralandırılmıştır, 1-175.

²³⁷ Philipp Langmann, *Die Prinzessin von Trapezunt*, Drama in drei Akten (Münih ve Leipzig 1909).

²³⁸ Örneğin Cyril Davidsohn'un bu dramaya yazdığı eleştirisi için bkz. Βυζαντίς, II (Atina 1911-1912), 257.

²³⁹ Camilla Lucerna, *Die letzte Kaiserin von Trapezunt in der südslavischen Dichtung* (Sarajevo 1912), Zur Kunde der Balkanhalbinsel, II. Quellen und Forschungen, yay. haz. Dr. Carl Patsch, Heft 4, s. 36.

torîçesi ile benzer olduğunu göstermeye çalışır. Trabzon'un Büyük Komnenoslarının sonunun kısa bir taslağını verdikten ve Helene Kantakuzenos'un trajik figürünü betimledikten sonra Bayan Lucerna "Halk Şarkısı"na, yani *Jugovica'nın Annesinin Ölümü*'ne başlar. Lucerna, bu geleneğin kökenini araştırmış ve epik şiirin metnini vererek anne karakterini vurgulamış ve onun Helene Kantakuzenos'la benzerliğine işaret etmiştir.

Roman ve şiirlerde Trabzon'la ilgili bazı rivayetler W. Miller'in *Trebizond. The Last Greek Empire*, s. 117-119; 136'da verilmiştir.

Düşsel fantastik Trabzon'un sadece edebiyatta değil aynı zamanda müzikte de izler bıraktığını ifade etmeliyim. Bununla birlikte kabul etmeliyim ki ciddi müzikte değil operettedir. XIX. yüzyılın ortalarının iki Fransız opereti *La Princesse de Trébizonde* adını taşır. Bir sahne ve iki perdeden oluşan birincisi başka türlü bilinmeyen Louis, Carlo, Thierry ve Nekekim isimli dört Fransız tarafından bestelenmiştir. Bu operet Paris'te Théâtre Lyrique'de 4 Eylül 1853'te sahnelenmiştir. Aynı başlık ile bir diğer operet *La Princesse de Trébizonde* pek çok kişi tarafından iyi bilinen Jacques Offenbach tarafından bestelenmiştir. Fransızca bu operet üç sahnede Nwitter ve Tréfeu'nun sözleriyle ve Jacques Offenbach'in müziğiyle "opera-bouffe"dir. Operet ilk kez 7 Aralık 1869'da Paris'te Bouffes-Parisiens tiyatrosunda sahnelenmiştir.²⁴⁰ Eser, salt bir hicivdir ve temasının, Trabzon şehri ya da imparatorluğuyla alakası yoktur. Bu iki operet elli ya da altmış yıldır Paris'te sahnelenmiştir, bu yüzden onları hiç izleyemedim.

İlginçtir ki İspanyolca'da menşeinin Trabzon adıyla kuşkusuz bağlantılı olan bazı kelimeler vardır. *El Diccionario de la Academia Española*'ya göre onları vereceğim: *Trapisonda*, "münakaşa, çekişme, kavga, ihtilaf"; *Trapisondear* (fiil) "sürekli münakaşa, çekişme, kavga, ihtilaf başlatmak"; *Trapisondista*, "münakaşa, ihtilaf, çekişme, kavga başlatan kişi."

EK NOT

1933'te Trabzon metropoliti Khrisanthos tarafından modern Yunanca *Trabzon Kilisesi* başlıklı temel bir eser yayımlandı.¹ Eser 904 sayfadan oluşur ve başlığının belirttiğinden çok daha fazla bir kapsamı vardır. Kilise, Trabzon'un siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan genel tarihiyle yakın bağlantılıdır. Khrisanthos'un eseri, Trabzon'un yaşamının tüm yönlerini yeterli verilere dayanarak zengin bir bilgi kaynağı sunar. Yazar, antik dönemden başlar ve Pontus tarihinin oldukça açık bir coğrafi, topografik ve tarihî incelemesini verir. Eserin en önemli kısmı doğal olarak Bizans hâkimiyeti döneminde Trabzon'un dinî ve siyasi önemini açıkladığı yerdir. Khrisanthos, IX. yüzyılın sonunda Trabzon'un Khaldia teması metropolisi rütbesine yükselişinin önemini vurgular ve imparatorluğun başkenti Trabzon olduğunda 1204'ten sonra Trabzon kilisesinin mükemmel bir tasvirini verir. Burada Trabzon'un topog-

²⁴⁰ Bkz. F. Clement et P. Larousse, *Dictionnaire des opéras*. Revu et mis à jour par A. Pougin (Paris), s. 902-903.

¹ Χρυσάνθου Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, Ἀρχεῖον Πόντου, IV-V (Atina 1933). Bu eserin ayrı bir baskısı 1936'da yapılmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi kitabın yazarı şimdi Atina'nın başpiskoposudur.

rafyası ve Mithras'ın ünlü türbesi, bir Mithraeum (s. 104-111)² ve Mikhail Panaretos, Andreas Libadenos, Bessarion, Trabzonlu George ve diğerleri³ gibi tüm Trabzonlu ünlü yazarlar ve Trabzon üzerine eserlerin listelendiği ve tartışıldığı çok uzun bir bölüm olan “Dini Hareket ve Yaşam” (*πνευματικὴ κίνησις καὶ ζωή*, s. 185-372) üzerinde özellikle durmak istiyorum. Khrisanthos Trabzon'u “Ortodoksluğun Akropolisi” olarak adlandırır (s. 361). Hıristiyan sanatına, kiliselerine, manastırlarına ve dahi el yazmalarına biraz ilgi göstermiştir. Çeşitli rütbelerdeki Trabzonlu piskoposların güncel bir listesini verir. Eserler, ayrıca 1461'de imparatorluğun düşüşünden sonra Türk hâkimiyeti dönemini de kapsar. Khrisanthos'un yaptığı iş için oldukça donanımlı olduğunu unutmamalıyız; zira tarihini gayretle çalıştığı ve varlığını dikkatlice gözlemlediği bölgede (Trabzon'da) uzun yıllar geçirmiştir.⁴

MADISON, WISCONSIN

A. VASILIEV

² Buradaki referansların eserin 1936 baskısındadır.

³ Sayfa 326'da Theonas (θεωνᾶς) ismindeki bir tarihçi muhtemelen hiçbir zaman mevcut olmamıştır.

⁴ Khrisanthos ile S. Binon arasındaki oldukça ilginç bir tartışma için bkz. *Byzantion*, XIII (1938), s. 363-377.